

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 45
(18007)

2011 чылдың
апрель 21,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

Иитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП КӨРГЕН

Апрель 19-та Тыва Республиканың Чазааның ээл-чеглиг хуралы болуп эрткен. Ону ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Сергей Тен удуртуп эрттирген. Хуралга Чазак кежигүннеринден аңгыда, Кызыл хоорайның мэри В.Т. Ховалыг, аңгы-аңгы яамыларның оралакчы сайыттары, албан организацияларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары киришкен.

Хүн айтырыына иитизи-биле хире айтырыгны чугаалашкан. Дугаарында «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай окунун чингине планы» төлөвиди хүлээп көөрүнүң айтырыын таалашкан. Хоорайның кол хикторун ол талазы-биле илеткелди кылган. Немелде илеткелди турну болгаш коммунал ажыл-иш чартырының сайыды В.В. т кылган.

Илеткелчилерниң бо улуг үмүтүнни тургузарына бүгү чылар, ведомстволар болгаш ан организациялар киржир турган, ынчангаш дем-биле ажылдаанын, оларның өргөн айтырыгларын чугулап

өөренип көргөни демдеглээн.

Кызыл хоорайның социал-экономикиг хөгжүлдениң чингине планын сөөлгү катап 1992 чылда сайгарып чугаалашкан, хүлээп алган турган. Ол документ оранчок эргижирээн, ынчангаш ону 2003 чылда сайгарып көргөш, шуут эргижирээн деп түннээн. Чаа чингине планын ажылдап кылырынга 6 миллион рубльди чарыгданан. Ийи чыл дургузунда чымыштыг ажыл-иштин түннелин ам чугаалажып турары бо.

Чингине планын бирги кезээ найысылал Кызылдың 2020 чылга чедир сайзыралына көрдүнгөн, а ийиги кезээ — 2030 чылга чедир. Ынчангаш ол үелерге чедир болуп

болгу дег бүгү өскерилгелерни кичээнгейге ал көргөн: социал-экономикиг сайзырал, демографтиг байдал, чурттакчы чоннун санының өзүлдези, электри энергиязының чарыгдалдары, чылыг, суг-биле хандырылга, тудуг тудар девискээрлер дээш, оон-даа өске.

2010 чылдың чурттакчы чоннун санаашкынындан илерээни болза, Кызыл бөгүн 111 муң чурттакчылыг. А 2020-2030 чылга чедир кызылчыларның саны 160—170 муң чедэ бээр деп баш удур санап турар. Бистиң республикада чаштарның хөй төрүттүнүп турарындан алгаш көөрге, чурттакчы чоннун саны үстүндө айыттыг санга чедери чугаажок.

Хоорай келир үеде колдуу сонгу талаже өзүп, тудуг-суур он талакы эрикке калбарар. Улетпүр бүдүрүлгелерниң девискээрлери амгы турар черлеринге хевээр уламчылаар, эде тургустунар ийикке, чарты кылыр. Ол талазы-биле девискээр четчир деп көргөн, Хууда тудугларны колдуунда аэропорт талазынга тудар. А хөй кат бажыңнар Мурнуу микро-районга туттунар. Хоорайның төвү чарттынып турар, ынчалза-даа

төөгүлүг ужур-дузалыг черлерни хевээр арттырар. Енисейниң эрин дургаар, хем кыдыы черлерни чарттыр. Чуртталга бажыңнарын база хем эринге тудар. Төпке колдуунда өөредилге, культура албан черлери, эмнелгелер, уруглар садтары, чоннун дыштанылга черлери немежир. Иитизи-биле чугаалаарга, хоорай дөрт зонага чардынып, сайзырап хөгжүүр. Кызылга 12 чаа школа, 47 уруглар садтары немей туттунар. Чаа ЧЭТ тудуу, подстанция, эрги ЧЭТ-ти чарттыры хоорайның келир үеде электри энергиязы-биле хандырылганын болдурар. Улуг-Хемни кежир үш көвүрүг туттунар, оон иштинде чадаг кижилер көвүрүү. Хоорай иштинде автомашиналарның көвүдээни-биле (моон сонгаар оон-даа көвүдээр) автомашиналар оруун (ылаңгыя чүк машиналары) хоорайның кыдыыңче үндүрери көрдүнгөн. Хоорайның бок төгөр чери хевээр арттар, ийиги полигонну херээ чок. Эрги полигонга бокту болбаазырадыр амгы шагның дериг-херекселдерин тургузуп ажылдадыр. Өрт айылынга болгаш чер шимчээшкенин, үер-чайыктың уржуктарына удур кам-

галал ажылдары албан чоруттунар.

Иитизи-биле чингине план бааза документ болганда, ында бүгү чүүлдер барымдаалап көрдүнгөн. Ынчалза-даа ону улам сайзырадып ажылдаары чугаажок. Ынчангаш хуралга ук төлөвилелди өзөз кылдыр хүлээп алырынга Чазак кежигүннери чөпшээрелин берген. Апрель 26-да Кызыл хоорайның Төлөзлекчилер хуралына депутаттар найысылалдың чингине планын сайгарып көөр. Аңаа чедир айыттыг чамдык чүүлдерни ам-даа чедир ажылдаарын, ажыл-ишчи коллективтерге, школаларга, дээди өөредилге черлеринге база чурттакчы чон ортузунга чингине планын таныштырылга, тайылбырын кылырын мэр В.Т. Ховалыгга дааскан.

Хуралга кадрлар айтырыын сайгарып көргөш, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызын Никита Хокпалдайович Кууларны, ТР-ниң күрүнениң чуртталга инспекциязының, тудуг хайгааралының болгаш өртектер тургузарының албанының удуртукчунун оралакчызын Александр Санданович Санчатты томуйлаан.

Светлана БАЛЧЫР.

Хүннүң чугула айтырыы

ШИИТПИР – ЧҮГЛЕ ТАРЫЫР

Эрткен чылын Россияның дыка хөй регионнарына кааңнаашкынныг изиг чайның база улуг өрттерниң болганының уржуундан тараа культураларының дүжүдүн оон мурнунда чылдарга деңнээрге, эвээшти ажаап, чурттуң иштинге аш-чем курлавырынга берге байдалды тургускан. Ол агроулетпүр комплекзинге таварышкан бүгү байдалдарны өөренип көрбүшаан, бо чылын часы хову ажылдарына белеткелди январь айдала гелеп, оон дугайында чугааны чорудуп эгелээни таварылга эвес. Ам оон дугайында ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Арис Маадыр-олович Саая-биле интервьюну номчукчуларга онуургаттывыс.

Бистиң республикага аарыштыр дүжүт ажаалдазын болза, эрткен чылын кан көргүзүлгелериг болганын, с Маадыр-олович?

Эрткен чылын республика түтү 1 млрд. 136,9 млн. рубльге өтүп, 2009 чылдың көргүзүүн куу экижиткен. Бир эвес ажыл-иш өнчүзүңге хамаарыштыр болза, хууда чурттакчы чон чылдың деңнелинге хевээр өтүп алган болза, көдээ ажыл-бүдүрүлгелери 41,1, арат-ачын (фермер) ажыл-агыйлар хуу бедиткен болуп турарын лап болур. Ол колдуунда таш-шөлдерин улгаттырып, тараа тураларының дүжүдүн 32,3 хуу ү ажаап алганындан, та-чыларның сөөлгү беш чылда п алган эң-не эки көргүзүү дыр демдеглеттинген. Ында чын-Хемчик (203 хуу), Таңды (хуу), Улуг-Хем (131,6 хуу), та кожууннарның көдээ ишчин үлүү улуг дээрзин дем-

бир гадан ортумаа-биле 9,9 центнер, а Каа-Хем болгаш Улуг-Хем кожууннарның ажыл-агыйлары бир гадан ортумаа-биле 11 центнер дүжүтүп алган. Эрткен чылын тараа культураларын тараан 18,1 муң га черниң 10,0 муң га чери сугаттыг шөлдер турганы ыңдыг эки көргүзүлгелери чедип алырынга салдарлыг болганын демдеглээр апар. 2010 чылда ногаа аймааның дүжүдүн 2009 чылга деңнээрге, 10,3 хуу хөйну ажаап ал, көргүзүүн экижиткен. Таңды, Барыын-Хемчик, Кызыл кожууннар бир гадан 125 центнер чедир ногаа дүжүдүн ап, мурнакчыларның одуруунче кирген. Би-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Таңды кожууннар карто-фельдин чаагай дүжүдүн алган. А мал чемин белеткээринге республиканың кожууннары, чурттакчы-лыг черлер, албан черлери, органи-зациялар эң-не идепкейлиин көргүзүп, кыштаглаашкынны хур ажарына үлүүн кириген.

Чер ажыл-агыйлыг зоналарга

хуузуң, а барыын зонага хамаар-жыр Улуг-Хемден Бай-Тайгага чедир 62,5 хуузуң ажаап ал турган болза, ам ол чаагай чорукту катап эгидери чугула деп санап, кожуун-нарның удуртукчуларына ол талазы-биле ажылды эгелээрин сүмелзэн бис.

— Ам бо чылдың часы хову ажылдарына хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул?

— Ам кол сорулга — чазын тарыыр культураларны үе-шаанда тарыры. Оон бо чылдың дүжүдүнүң магадылалы тургустунар база иитизи-биле көдээ ажыл-агыйында турум байдалдың хандырыл-газы-дыр ийин.

Бо чылдың январь 27-де агро-номнарның бүгү Россия чыыжы болуп эрткен. Аңаа «тарыыр бе? — тарывас бе?» деп айтырылгар тургустунмас ужурул, чүгле «тарыыр!» деп шийтипирни үндүргөн. Ынчангаш тарылга шөлдеринин хемчээлин бичии-даа кызырып болбазын дааскан, ол харын-даа улгадыр ужурул.

Ол бүгүнү удуртулга болдур-гаш, бистиң республиканың чер ажылдыгларының мурнунга 20,4 муң тонна тарааның, 32,6 муң тонна картошканың, 4,4 муң тонна ногаа аймааның дүжүдүн бо чылын ажаап алыр даалганы онааган. Ол дээрге 27,9 муң га черге часы хову ажылдарының сезоннуң ажы-лының кидин түлүк эгелээри-дир. Бир эвес оон канчаар хувааттын-ганын көөр болза, 19,4 муң га черге тараа культураларын, 3,9 муң га черге мал чеминиң культу-раларын, 3,6 муң га черге картофель-ди, 0,8 га черге ногаа культурала-рының тарылгазын үе-шаанда чо-рудары-дыр. Ынчангаш часы хову ажылдарын чорудары-биле көдээ

деткимчези болур 24 млн. 547 муң рубльдин субсидия акшазын үндү-рери көрдүнгөн. Оон 18 млн. 390 муңун республика бюджетинден аңгылаан.

— Часы хову ажылдарына ажылгаар техника болгаш үре-зиннер-биле хандырылга дуга-йында чүнү немеп болурул, Арис Маадыр-олович?

— Эрткен чылын тараа болгаш мал чеминиң культураларының 1388,5 тонна үрезинин, оон иш-тинде белоктуг культураларга са-надыр горох, люцерна, рапс, судан сигениң үрезинерин садып чаш-кан. Тус черниң агаар-бойдузунга таарышкан үрезиннер бүдүрер тускайлаттыг «Сүт-Хөлдүн МТС-зи» КУБ, «Пирогово» тараа-чын-фермер ажыл-агыйы ажылын шуудадып эгелзэн. Эрткен чылдың дүжүдүндөн курлавырда арттыр-ган чүгле 1,6 муң тонна үрезин бар. А тараа болгаш мал чеминиң куль-тураларын тарырынга иитизи-биле 3,9 муң тонна үрезин херек. Ынчал кээрде 2,3 муң тонна үрезин аймаан немей садар, аңаа 21,2 млн. рубль чарыгаттынар. Бо хүннерде үрезиннери сертификаттарлыг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери-биле ажыл-агыйы 43 керээ чардыган. Оларның бирээзи Тыва Республикада «Россельхозцентр» ФКА-дыр. Бо албан чери тускай хыналдаларны эрткен, шынар талазы-биле эң-не эки үрезиннерни хереклекчилерге тарадып турарын сонуургалдыг кижилерге дыңна-дып кагза, артык эвес боор.

«Бар» деп санадыр 216 сеял-каның чүгле 168-зи, 360 андазын биле культиваторнуң чүгле 234-ү, аңгы-аңгы хевирниң 1532 трактор-нуң чүгле 869-зу часы хову ажыл-дарының кампаниязынче кирер. Септелге негетинип турар техни-каның артык кезектерин садарын-

га 3 млн. рубль херек. Тараа бол-гаш мал чеминиң культураларының үрезинин садып, сөөртүп алырынга 4605,63 муң рубльди, кывар-чаар материалдар дээш 993,3 муң рубльди, минералдыг химишчи-дилге дээш 712,5 муң рубльди бо хүннерде ажыл-агыйларның агар саннарынче шилчиткен.

— Чугаавызы адалталдырып тура, республикада мал оолдааш-кынының сөөлгү медээлери-биле таныштырып көрүңерем.

— Республиканың көдээ ажыл-агыйларында, хуу чоннун төрүүр малының оолдаашкыны бо хүннүн көргүзүү-биле эки чоруп турар. 21924 баш бызаа, 332359 баш анай, хураган камгалап алдынган. Оларның 190308 баш анай, хура-ганын, 17865 баш бызаазын хууда дузалал ажыл-агыйлыг көдээ иш-чилер алган болза, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 385 баш бы-зааны, 27799 баш анай, хураганын алган. Төрүүр чылгы малдан 2803 баш кулун, 2155 баш хаван оол-дары алдынган. Барыын-Хемчикте төрүүр малдың 79 хуузу, Сүт-Хөлдө — 75, Өвүрдө — 75, Таңдыда — 67, Улуг-Хемде — 66, Чеди-Хөлдө — 66, Мөңгүн-Тайгада — 54, Кызыл кожуунда — 50 хуузу оолдапкан.

Республиканың көдээ ажыл-агыйларында мал чеминиң курла-вырлары ам-даа бар. Ол дээрге 23,3 муң тонна сиген-ширбиин, 1,1 муң тонна саван, 100 тонна мал чиир тараа, 316 тонна дус-тур. А ажыл-агыйларда эң-не чидиг айтырыг бөрү айтыры бооп арт-пышаан. Чыл эгезинден бо хүн-нерге чедир республика девискээ-ринден 234 бөрүнү узуткаан-даа болза, кокайлар 92 баш бода малды, 904 баш шээр малды, 35 баш чылгы малды узуткааны бү-рүткеттинип, республиканың эконо-миказынга улуг каражаны че-дирген.

Айлаң МОНГУШ
чугаалашкан.

КУРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫН ТЫВЫСКАН

Тыва Республиканың Чазаның бажыңга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын республиканың төлептиг кижилеринге тывыскан. Ниитизи-биле 31 кижини ажил-агыйыңга чедишкени, республиканың сайзырал-хөгжүлдэинче кирип чоруур улуг үлүг-хуузу дээш шаңнаан.

Төрзүн чурту, чону дээш карак кызыл ажилдап чоруурларның бирээзи — республиканың Р.Д. Кенденбил аттыг ниити билиг уран чүүл школа-интернады күрүнениң ниити билиг өөредилге албан черинин башкызы **Валерий Дырты-оолович Ондар**. Аңаа «Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тывыскан. Хөгжүмчү, башкы Валерий Дырты-оолович — Тыва Республиканың профессионал хөгжүмчүнүң сайзырал хөгжүлдэинге канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузу кириген кижилеринин бирээзи. Ооң өөреникчилери амгы үеде чонга билдингир, атураглыг хөгжүмчүлөр апаргылаан.

«Россия Федерациязының күш-культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атка Республиканың олимпий курлавыр-

ларының элээдилериниң тускайжыт-тыңган спорт школазы күрүнениң немелде өөредилге албан черинин тренер-башкызы **Раиса Сергеевна Тутатчикова** төлептиг болган. Раиса Сергеевна — ча адаарының талазы-биле Россияның алдарлыг тренери, Россияның спорт мастери. Ол бүгү назынының иштинде спорттун бо чараш хевиринге ажит-төлдү өөредип келген. Ол делегейиниң ийи дакпыр, Европаның үш дакпыр, Россияның хөй дакпыр чемпиону Елена Достайның авазы — бир дугаар тренери.

Тыва Республиканың «Шылга-раңгай күш-ажыл дээш» медалын Кызылдың №9 школа-гимназиязы муниципалдыг ниити билиг ортумаа өөредилге черинин ОБЖ башкызы **Анатолий Семенович Самданга** тывыскан. Ол — шериг албанының болгаш башкы ажи-

Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы **К.Э.Успун** (Мөңгүн-Тайга кожуун).

лының хоочуну. Өзүп олурар ажит-төлдү кадык амыдыралга өөредип чоруур, аныяк башкыларның дагдыныкчызы.

Тыва Республиканың Чазаның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун литература секторунун улуг эртем ажилдакчызы **Эдуард Байырович Мижитке** «Тыва Республиканың Улустун чогаалчызы» хүндүлүг атты тывыскан. Эдуард Байырович — республикада ат-сураглыг, чонга билдингир шүлүкчү, драматург, сценарий тургузукчузу, очулдурукчу, тыва литератураның шинчилекчизи. Ол Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Эдуард Мижит — тыва дылда 7 номунун автору. Ооң чогаалдары республикадан дашкаар безин билдингир.

«Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атка Тываның күрүне университетинин эртем ажылының талазы-биле проректору **Ольга Матпаевна Хомушку** төлептиг болган. Ол — философия эртемнеринин доктору, доцент. 28 чыл иштинде эртем ажылынга бодунун

үлүг-хуузу кирип чоруур.

«Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Чөөн-Хемчик кожуунунун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги **Галина Киим-ооловна Ондарга** тывыскан. Галина Киим-ооловна — 33 чылдың дургузунда көдээ ажил-агый адырынга ажилдап келген, бодунун ажылынга бердинген, кызымаккай, чонунун аразында хүндүткелдиг кижиги.

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттарны Мөңгүн-Тайга кожуунунун төп эмнелгезинин улуг эмчи сестразы **Көвей-маа Эртинева Успунга**, Тыва Республиканың эмчи колледжизинин күрүнениң ниити билиг ортумаа профессионал өөредилге албан черинин башкызы **Нина Ивановна Пахомовага** болгаш Тере-Хөл кожуунунун төп эмнелгезинин акушер эмчизи **Наталья Лопсановна Меңниг-оолга** тывыскан.

«Тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг хөрөк демдектерин Кызыл хоорайда күш-ажылдың хоочу-

ну, «Алдар ады мен» улуг Тиилелгениң 65-ти кааткан номунун автору **Ховалыгович Кара** Республиканың Чазак Тываның гуманитарлыг дер институтунун директоруның өртемчей организациязының чыгырды-оол **Алексеевич** «Дайынчы акы-дунма» Бүгү-россияның хөй-ниити организацияда регион салбыры **Юрий Валерьевич** Орус культура төвү албан черинин дир **Николаевна Лапша** Кызылдың №15 ш муниципалдыг ниити өөредилге албан чертору **Светлана Н** **Ощепковага** тывыскан.

Ол ышкаш Тыва Р. Чазаның Даргазының тиришкени бижик байырлыг байдалга Тыва Республиканың Даргазы Шолбан Кар шаңналдарын тыпсып ликаның төлептиг оларның бүгү назыны кылып келген ажилмаккай чоруу, беди республиканың хөг канчаар-даа аажок ойнаан дээрзин чуулдеглээн.

«Бистер, Ада-чудайының тилен салгалдары, төрзүн чер алдар-адын кезээде бе ажилчын мөзү-бүдүжү кезээде салбаалыңа кызымаккай чорууңа дээш ажилдап келген биске үлегер-чижек четтирдивис» — деп, Валерьевич чыылган чедирген.

Алдинай Б
Ай-кыс **МАСПЫ**
тырттырган чурукт

Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы **О.М.Хомушку** (Кызыл хоорай).

Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы **Н.Л.Меңниг-оол** (Тере-Хөл кожуун).

КОНКУРС ЧАРЛАП ТУР

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязы болгаш Чазак Аппарады Тыва Республиканың Чазаның Даргазының кадр курлавырын четчелеп тургузар талазы-биле конкурс эрттиреринин дугайында дыңнадып тур.

2011 чылдың март 29-та Тыва Республиканың Чазаның Даргазының №96-РП айтышкынын езугаар Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязы болгаш Чазак Аппарады Тыва Республиканың Чазаның Даргазының кадр курлавырын четчелеп тургузар талазы-биле конкурсту 2011 чылдың апрель 1-ден 25-ке чедир эрттиреринин дугайында дыңнадып тур.

Күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылганың эргелеп-башкарылга албан-дужаалыңа беди арга-курлавырлыг эң тергин специалистерни илередип тывар сорулга-биле конкурс шилилгезин чорудуп турар.

Шилилге конкурсузунга кир-жирлер болза:

аныяк перспективтиг специалистер;

Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалдыг албан-хаак-

чыттары;

Тыва Республиканың эргелеп-башкарылга кадрларының курлавырынче кирген кижилер;

аспирантылар болгаш эртем кандидаты (доктору) эртем чадазын камгалап турарлар.

Россия Федерациязының 30 хар четкен, 45 хардан улуг звес назылыг хамаатылары конкурска киржир эргелиг.

Конкурс шилилгезинин кир-жикчилеринге тургустунган негелделер:

— дээди профессионал эртемниң бары, шийитирип чорбааны, ажылының стажы, эргелеп-башкарылга ажил-чорудулгазынга дуржулгазы;

— дараазында чүүлдерге профессионал билинин деңгели: Россия Федерациязында күрүне тургузуу, Россия Федерациязының Конституциязы, Россия Федерациязының хоолжудулгалар үндезин-

нери, Тыва Республиканың Конституциязы, Тыва Республиканың хоолжудулгалар үндезиннери;

— информастыг технологиялар-биле ажилдап бири;

— эргелеп-башкарып шыдаары, берге, нарын байдалдарда боданың дүргени болгаш шийтирни шалыпкын, дүрген хүлээп алыры.

Конкурс шилилгезинин чуруму.

Конкурс шилилгезин үш үе-чадага чорудар:

бирги үе-чада — анкеталар долдурары.

Кордакчы бүрүзү Тыва Республиканың Чазаның сайтызынче (<http://gov.tuva.ru>) кирип болур болгаш анкетаны долдурар, ону конкурс шилилгезинин киржикчилеринге тургустунган негелделерге дүжүрүн эксперт чөвүлели көрүп үнелээр, 3 хонуктун дургузунда конкурстун ийги үе-чадазынче эрткен кандидаттарның дугайында шийтирни дыңнадыр.

Ийги үе-чада — тест (шылгалда) эрттирери. Ол ийи кезектиг болур.

Бирги кезээ. Күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга

талазы-биле профессионал билиглерин дараазында угланышкыннар езугаар илередир:

1) организастьыг — күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылганың эрге-хоойлу үндезиннери;

2) күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылганың саң-хөө экономиктиг үндезиннери;

3) күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылганың аргыжылга-харылзаа (коммуникация) технологиялары;

4) амгы үениң ажил-ишчи орус дылының үндезиннери;

5) профессионал аргыжылга-харылзааның адырында англи болгаш француз дылдарның үндезиннери.

Дистанциялыг өөредилге системазы «Прометейниң» <http://prom.sarant.ru> сайтызындан электроннуг тест-шылгалданың инструкциязының талазы-биле тестини кордакчылар долдурар.

Ийги кезээ. Кордакчыларның профессионал шынарларының психологтун үнелелин (диагностиказын) илередири.

Тест-шылгалда Тыва Республи-

каның өөредилге бодаямында Тываның кибелеткээр болгаш мбедидер күрүне инсбаазыңа эртер.

Тест-шылгалдага оон хөй хуу алган конкурстун үшкү чадазы

Үшкү чада — чугу-кын (собеседование)

республиканың ниити зиниң перспективаларында медээлерни ко-кайы хире билирин, ажышнарларын көргүзүп программалар азы төлдокладтарның таныш хевирлиг эртер.

Конкурс төнгөн соон дургузунда оон Т дугайында кордакчылар медээни дыңнадып бээр

Конкурс талазы-биле лар тургустуна берзе: **Т** публика, Кызыл хоорай кудумчузу, 18 дугаа

Тыва Республиканың Канцеляриязы болгаш 319 кабинеттен азы 3-54 11, 2-12-44 дугаар тел

биле чарлап турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгга өрттерни болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле хемчеглерниң дугайында

2011 чылдың март 29 №187 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Арга-арыг кодекзинин 83 чүүлүнүн 1 кезээнин 4 пунктузунга болгаш 1994 чылдың декабрь 21-де "Чурттакчы чонну болгаш девискээр-де байддалдардан камгалаарының дугайында" №68-ФХ Федералдыг хоойлу дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Харның чазын эриинден эгелээш күскү өл-чаастыг үеге азы арга-арыгга баштайгы хар чагыжеге чедир үени Тыва Республиканың девискээринге өрт талазы-биле айылдыг сезон деп санаар. Ол сезонда хоруглаг чүүлдер:

ыяштың чаа өзүмнеринге, өртең черлерге, ыяжы сынып тоглаан участоктарга, ыяш кескен, белеткээн, артынчыларын арыглаваан черлерге (лесосектерге), өт-сигени кургай берген черлерге, ыяштар доразыңга одаг кыпсырын;

арга-арыгга чоок чер участоктарынга, арганың камгалал болгаш ногаанчылдыг дилиндеринге доктаамал хайгаарал чок сикен өттедирин.

2. Дараазында чүүлдерни бадылаар: 2011 чылда Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг өрттерин болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле хемчеглерниң планын;

Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг өрттерин өжүреринче хамаатыларны болгаш юридиктиг черлерни хаара тударының чурумун;

арга-арыг иштинде болгаш оларга дыка чоок черде турар Тыва Республиканың чурттакчылыг черлериниң даңзызын.

3. Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүне комитетинин 2011 чылдың өрт талазы-биле айылдыг сезонунун үезинде хандырар чүүлдер:

өртке удур ажилдарының профилактиказын организаастаары;

Тыва Республиканың девискээринде арга-арыг фондусунун черлеринге болган өрттерни федералдыг бюджеттен болгаш акшаландырышкынның өске дестеринден келген субвенцияларның күсели-биле өжүрери;

өрт өжүреринге киржип турар бүгү организацияларның хөделишкннерин башкаары;

арга-арыг ажыл-агыйларының өртке удур тургузугларының өртке удур техника болгаш материалдыг курлавырлар-биле четчелетингенинге контроль;

арга-арыг өрттериниң типтиринге болгаш 2007 чылдың июнь 30-де Россия Федерациязының Чазаның №417 доктаалы-биле бадылааны арга-арыгга өрттүн айыыл чок чоруунун дүрүмнерин хажыдарыңга буруулуг болган кижилерни илередип тывары болгаш хоойлуда доктаадып тургускан харысалгага (бодунун харыылаар айтырыңга дүүштүр) онаары;

4. Россия Федерациязының Хамааты камгалал черектеринин, онза байдалдар болгаш агаар-бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелинге сүмелээр;

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле күрүне комитеди-биле болгаш Тыва Республиканың муниципалдыг

тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнары-биле (дугуржулга езугаар) кады арга-арыг өрттери-биле холбашкан айыыл диргелген болгаш онза байдалдар тургустунганда кылып чорудар ажилдарның белеткелиниң айтырыгларының талазы-биле чурттакчы чонга тайылбыр ажилдарын чорударын;

арга-арыг өрттери-биле холбашкан онза байдалдар тургустунуп келгенде, Тыва Республика тургустунуп келген онза байдалдарны болдурбас болгаш чайладыр талазы-биле хөделишкннерниң планын удуртулга болдурарын.

5. Тыва Республика талазы-биле Иштики черектер яамызынга болгаш Россия Федерациязының Хамааты камгалал черектеринин, онза байдалдар болгаш агаар-бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелинге арга-арыг өрттериниң өөскүүрүнге болгаш Россия Федерациязының Чазаның 2007 чылдың июнь 30-де №417 доктаалы-биле бадылааны арга-арыгга өрттүн айыыл чок чоруунун дүрүмнерин хажыдарыңга буруулуг болган кижилерни боттарының шитпирлээр айтырыгларынга дүүштүр илередип тыварын болгаш хоойлу езугаар доктаадып тургускан харысалгага онаарын боттандыраарын сүмелээр.

6. Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүне комитетинге Тыва Республиканың арга-арыгларында өртке удур айыыл чок чоруктун байдалдарының, арга-арыг өрттер болдурбазының талазы-биле алдынып турар хемчеглерниң, буруулуг кижилерни илередип тывар болгаш хемчег хүлээдириниң дугайында, а олышкаш өртке удур онза чурумну чарлаан соонда арга-арыгже хамаатыларның кирерин кызыгаарлаанының дугайында чурттакчы чонга чогуур үезинде дыңнадыр.

7. Тыва Республиканың муниципалдыг ра-

йоннарының баштыңнарынга сүмелээр болза:

өрт үезинде кижилерниң амы-тынындан чарлыр болгаш кемдээшкннерге чедир чоруун болдурбас талазы-биле чурттакчылыг черлерге болгаш өчүнүн кандыг-даа хевириниң объектилеринге өртке удур камгалалдың белең чоруунун деңнелин бедидер талазы-биле хемчеглерниң дугайында, а ол ышкаш арга-арыгга болгаш ховуларга болган өрттерниң чурттакчылыг черлерге база өчүнүн аңгы-аңгы хевирлериниң объектилеринче шилчир чоруун болдурбас болгаш чайладыр талазы-биле хемчеглерни организаастаарының дугайында муниципалдыг актыларны хүлээп алырын;

арга-арыг иштинде болгаш оон чоогунда турар черлерде чурттакчылыг суурларның айыыл чок чоруунун байдалдарын онза контрольга алырын;

Тыва Республиканың тус-тус муниципалдыг районнарың девискээринге болгаш хову өрттерин өжүреринге хамаатыларны болгаш юридиктиг черлерни хаара тударының чурумун ажилдап кылыр болгаш бадылаарын;

өртке удур айыыл чок чоруктун хемчеглеринге чурттакчы чоннун өөредилгезин организаастаарын.

8. 2010 чылдың апрель 13-те Тыва Республиканың Чазаның "2010 чылда Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгга болгаш ховуларга өрттерни болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле хемчеглерниң дугайында" №113 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

9. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

10. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы В.И. Енданга дагзыр. **Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың девискээринге өртке удур айыыл чок чорук айын чорударының дугайында

Кызыл хоорай 2011 чылдың март 26 № 95-р

1994 чылдың декабрь 21-де "Өртке удур айыыл чок чорук дугайында" № 69-ФХ Федералдыг хоойлузунга, Тыва Республиканың 2004 чылдың декабрь 29-та "Тыва Республикада өртке удур айыыл чок чорук дугайында" № 1168 ВХ-1 Хоойлузунга дүүштүр, аскы-чайгы өрт айылының үезиниң келгени-биле чуртталга пунктуларының болгаш Тыва Республиканың хуу өнчүзүнүн аңгы-аңгы хевирлериниң объектилериниң өртке удур камгалалын быйыглаар, кижилерниң өрттер үезинде өлүп хораар чоруун болгаш кемдээрин болдурбас сорулга-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринге 2011 чылда арга-арыг өрттеринден чуртталга пунктуларынга айыылды узуткаар болгаш аш удур сагындырар талазы-биле хемчеглерни организаастаар сорулгалыг;

1. Тыва Республиканың девискээринге 2011 чылдың апрель 15-тен май 15-ке чедир өртке удур айыыл чок чорук айын чарлаар.

2. Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарынга ведомстволар адаан-а девискээрлеринге өрт айылының үезинде 2011 чылдың апрель 15-тен май 15-ке чедир уускай өртке удур чурумну болгаш оон үенин чорудуунда өртке удур айыыл чок чоруктун немелде негелделерин тургузар.

3. Тыва Республиканың девискээринге

2011 чылда өртке удур айыыл чок чорук айында чорудар хемчеглерниң коштунган планын бадылаар.

4. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларынга муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле) экономика-объектилеринин, чуртталга пунктуларының айыыл чок чоруун болгаш өрттер-биле холбашкан чогуур онза байдалдарга оперативтиг хандырылганы ук айтышкынның 3 пунктузу-биле бадылаан планы езугаар Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларның девискээринге өртке удур айыыл чок чорук айының 2011 чылдың апрель 15-тен май 15-ке чедир чорудар ажил-чорудулга адырынга дүүштүр организаастаар.

5. Бо айтышкынны "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

6. Бо айтышкынның күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Девискээринге хамааты камгалал адырында ажил-чорудулгазын хандыраарының талазы-биле чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан болгаш сугга камгалаарының агентилелин дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Тыва Республиканың Чазаның 2011 чылдың март 26-да № 95-р айтышкыны-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринге 2011 чылда өртке удур айыыл чок чорук айын чорудар талазы-биле хемчеглерниң ПЛАНЫ

Хемчеглерниң аттары	Күүседир хуусаалары	Кол күүседикчилер
1. Өрттер үезинде кижилерниң амы-тынындан чарлыр чоруун болгаш кемдээрин болдурбас дугайында, хуу өнчүнүн аңгы-аңгы хевирлериниң объектилерин болгаш чуртталга пунктуларының өртке удур камгалалын быйыглаар дугайында нормативтиг эрге-хоойлу актызын хүлээп алыр	апрель 10-га чедир	муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле)
2. Өрт айылының үезинде белеткел айтырыгларының талазы-биле өртке удур айыыл чок чорук болгаш онза байдалдар талазы-биле комиссия хуралын чорудар	апрель 5-ке чедир	муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле)
3. Онза байдалдар уржуктарын чайладырынга хереглээр кылдыр материал-техникти болгаш сан-хөө курлавырларын тургузар	апрель 15-ке чедир	муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле)
4. Чуртталга пунктуларының черлерин аңдарар, арга-эзимнер чанында азы арга-эзимнерде чуртталга пунктуларын долгандыр минералдыг черлерни тургузар	апрель 25-ке чедир	муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле)

Хемчеглерниң аттары	Күүседир хуусаалары	Кол күүседикчилер
рының өнчүзүнүн аңгы-аңгы хевирлериниң объектилериниң черлериниң аңдарылгазын чорудар	апрель 25-ке чедир	"Тываэнерго" ХАН (чөпшээрешкени-биле), "Тывасаязынформ" ХАН (чөпшээрешкени-биле)
6. Электри дамчыдылга, харылзаа болгаш ретрансляторлар шугумунун чагыларының черлериниң аңдарылгазын чорудар	айың дургузунда	муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле), "Тыва Республика талазы-биле 1 ОФПС" Күрүне албан чери (чөпшээрешкени-биле), Х(К)ИХО-нун начальники (чөпшээрешкени-биле)
7. Чуртталга пунктуларының болгаш арга-эзимнерже шилчип болур айыылдыг хову өрттериниң өөскүүрүн болдурбазын, дыштанылга черлеринге одаглар кыпсырын хоруур сорулга-биле чуртталга пунктуларынга айттыг, чадаг кады хайгаараашкыннарны организаастаар	май 1-ге чедир	муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле), Россияның ОБЯ-зының Тыва Республика талазы-биле Күрүне албан чери (чөпшээрешкени-биле), "Тыва Республика талазы-биле 1 ОФПС" Күрүне албан чери (чөпшээрешкени-биле)
8. Республиканың өртке удур суг хандырылгазының объектилериниң хыналдазын чорудар болгаш хөөлбектерин, өрт гидрантыларының болгаш пирстериниң белең байдалын хынаар хемчеглерни хүлээп алырын организаастаар	айың дургузунда	муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле)
9. Ажык хөөлбектерже болгаш объектилерже өртке удур оруктарының байдалын чогуур ужурулг болгаш кожуннар девискээрлеринде өртке удур суг хандырылгазын (өрт хөөлбектериниң септелгези, өрт техниказын долдурар суг насосунун черекселдерин)	айың дургузунда	"ВКТРК" Тыва ФКУБ-тң филиалы (чөпшээрешкени-биле), Россияның ОБЯ-зының Тыва Республика талазы-биле Күрүне албан чери (чөпшээрешкени-биле), муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле), Тыва Республиканың ХК-ниң болгаш ОБ-ниң агентилели
10. Өртке удур айыыл чок чоруктун чорудулгазын массалыг информация чепсектери таварыштыр чырыдар	апрель 15-ке чедир	"Тывасаязынформ" ХАН (чөпшээрешкени-биле), муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле)
11. Чуртталга пунктуларын болгаш аңгы турар объектилерни хынал каан телефон болгаш радио-харылзаа-биле өрт дугайында өрт танчылыгыне дыңнадыр кылдыр хандырар	апрель 5-ке чедир	муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле)
12. Өртке удур айыыл чок чорук айының хемчеглериниң планын ажилдап кылыр болгаш оларның күүселдезин хандырар	апрель 1-ге чедир	Тыва Республиканың Арга-арыг күрүне комитеди
13. "Тыва Республика талазы-биле 1 ОФПС" Күрүне албан черинче өрт-сиген өрттедириниң графикин кириер	айың дургузунда	муниципалдыг тургузугларның чагырга черлери (чөпшээрешкени-биле), Россияның ОБЯ-зының Тыва Республика талазы-биле Күрүне албан чери (чөпшээрешкени-биле), "ТРО ВДПО" КХН (чөпшээрешкени-биле)
14. Чурттакчы чон аразынга өртке удур айыыл чок чорук хемчеглериниң өөредин чорудар, аңгылаттыңан черлерге өртке удур темалыг плакаттарны азар	май 31-ге чедир	"Тыва Республика талазы-биле 1 ОФПС" Күрүне албан чери (чөпшээрешкени-биле), "ТРО ВДПО" КХН (чөпшээрешкени-биле)
15. Өрт-дузалал спортунун талазы-биле республика маргылдааларын организаастаар болгаш эрттиер	апрель 31-ге чедир	"Тыва Республика талазы-биле 1 ОФПС" Күрүне албан чери (чөпшээрешкени-биле), "ТРО ВДПО" КХН (чөпшээрешкени-биле)
16. Аныяк өртчүлерниң хоорай следун организаастаар болгаш эрттиер	айың дургузунда	"Тыва Республика талазы-биле 1 ОФПС" Күрүне албан чери (чөпшээрешкени-биле), Кызыл хоорайның мэриязының Өөредилге болгаш аныяктар политиказының департаментизи (чөпшээрешкени-биле), Тыва Республиканың ХК-ниң болгаш ОБ-ниң агентилели
17. Кызыл хоорайның дача-сад ниитилел-териниң девискээринге патрульду организаастаар	айың дургузунда	"Тыва Республика талазы-биле 1 ОФПС" Күрүне албан чери (чөпшээрешкени-биле)

ШАҢНАЛДЫГ ЭЭП КЕЛГЕН

Чоокта чаа Красноярск хоорайга делегей чергелиг XIII туризм делгелгезинге Тыва Республиканың Тываның Национал музейи, Этнотуризм төвү болгаш Каа-Хем кожуунда туризм агентилели киришкеш, келген. Бо хире улуг делегей чергелиг делгелгениң киржикчизи болурундан аңгыда, Каа-Хем кожууннуң Туризм агентилели ук делгелгениң дипломанты база болган.

Каа-Хем кожуунда чаа тургустунган Туризм агентилелинде алды турисчи база бактап турар. Оларның даргазынга Тимур Шулуевич Сонам-Байыры олар хуралдааш, сонгуп алганнар. Ужарлыг, Сизим, Эржей, Васильевка, Шивей деп турисчи баазалар боттускайлаң ажилдаа-ла, элээн үени эрткен дуржулгалыг баазалар апарган. Оларның эң сөөлүнде ажиттынганы «Ужарлыгны» «2009 чылдың ТР-ге күш-ажыл рыногунга дүшкүрлүг чорукту чавырылды-рары» деп программаның шугуму-биле күрүне деткимчезин Т.Ш. Сонам-Байыр алгаш, ажиткан. Бо каш чылдарның дургузунда ол сайзырал, ам кышкы үеде туристерни хүлээп алырынга бажың-балгатты тудуп эгелээн.

— Агентилелдин ужур-дузаны кандыг болур чүвөл? — деп айтырымга:

— Кожуунга келген туристер агентилелге келгеш, кандыг-кандыг ачы-дузаны көрүп болурун, оларның өртектерин болгаш турисчи маршруттары оларга эки шынарлыг ачы-дузаны чедирер дээш дүүштүрүлгө ажылын чорудар чер болур.

Бо хүннерде чаңгыс-ла база 10-20 кижини хүлээп ап шыдаар аргалыг. Өртектер ачы-дузаның хевиринден хамааржыр. Чижээ, доктаамал үндезинге аш-чем кылыр кижилерни хүлээп албайн турар болганда, боттарының аш-чемин ап алырга, дыштаныр кижилерге өртектер чингей бээри магатчок. Ынчалза-даа бистерниң

Турист ачы-дузаны сүмелеп тура...

тур када ажилдадып турарывыс поварларның аш-чемин республика даштындан келген хөреңгитен туристер безин магадап чанар чораан.

Маршруттары картага айты-каш, хонук аайы-биле санап, каш шак, кандыг хевирлиг орукту эртерил: аъттыг бе, суг оруу-биле бе, чадаг бе, машина оруу-биле бе дээн ышкаш маршруттарың хевирлерин сүмелеп, ачы-дузаны чедирип турар бис. Ачы-дуза чедирилгези сайзыраан деп болур. Азы өскээр чугаалаар болза: «Силерниң акшаңар шаа-биле күзэ-ниңерни күүседир бис» — деп, Тимур Шулуевич чугаалады.

Ук делгелгеде аш-чем, ресторатор, өлүк-кештен суй белектер, машина-техника дээш, чүнү делгевээн дээр! Оон аңгыда делгелгениң программасында «Мергежилин» тергилерин мөөрейниң эрткенин

чыылганнар аажок сонуургаан. Тываның төлээлериниң сүмелеп турары ачы-дуза болгаш туризм хевирлерин чыылганнар база аажок сонуургаан. Тимур Шулуевич Сонам-Байыр, Каа-Хем кожуунда Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төптүн директору Омак Делгерович Эртине элчип-селчип тургаш, олар-биле чугаалажып, чалалга бижиктерни берип турган.

Делгелгениң түңнелинде киржикчилерге берип турган дискиден алгаш көөрге, Тыва, шынап-ла, улуг сонуургалда дээрзи илден: «Эдегейиниң» самчылары, Национал музейиниң делгээн ак өө, улусчу туризмни суртаалдаан төлээлериниң тос чадыры болгаш Каа-Хем кожууннуң төлээлери чуруктарда удаа-дараа бо көстүп тур. Ол база республикавыстың онзагай сорунзалыын бадыткап турары ол.

Чогуу Каа-Хем турисчи база бар, о тыи агентилелде бак арткан кезин арай ч хевирлиг. Агентилел тунган, ынчангаш оон дулгазының эки-ба ынаар кирер деп бода чадавас. «Демниг с тудуп чири» дээр бол лелдин удуртулгаз ажил-чорудулгазын ачы-дуза чедирилгези база орулгазы көстү.

А мен, бодум хуу санал кириксе олур сылалдың кыдыын дур ныр хүннерде машин арагалап турар аныя улуг-даа кижилерни болур. Бодум-даа бирел-дөргүл улус чыг Кызылдың дыкпыш кв чеже олурар дээш х килер чыгыпкы дег ч ывыска, шупту эзир болур чорду. Каа-Х ырак эвес болгай, чүг баргаш, каттап, мөөг тап болбас деп?!

Каа-Хемниң Туризм юридиктиг албан чери дугаар четкен бо де Кыдаттың, Кореяның Алтайның туризм ба чедирип турар ачы өөренип көргөш, ботта дузаларын база сүмел ийи дакпыр чедишкни бир дугаарында XIII д гелгезиниң дипломант ган, ийиде, чус катал орнунга, чаңгыс катал ре дээр болгай — а чаа хевирлерин өөр алган, ону ам респул гээдил кириерлерни олар болур дээрзини каалы.

Айлаң

Дөмөйлешкек ажил-чорудулгалыг өңүктөр.

ЭЗИРИК КИЖИ, ОЛ ЧУРУМ ҮРЕКЧИЗИ БЕ?

• Айтырыг ажык бооп арткан

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) хуралдаар залынга «РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының ажилдакчыларының санын кадагалап арттырып алырының талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерниң болгаш эзириктер сергедир албан черин Тыва Республиканың Кадык камгала болгаш социал хөгжүлдө яамызының хандырылгазынче дамчыдарының дугайында» деп темалыг «төгерик стол» болуп эрткен.

Ону Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң болгаш кызыгаар айтырыгларының талазы-биле комитетиниң даргазы Виталий Бартына-Сады удуртуп эрттирген.

«Төгерик столга» комитеттин кежигүннеринден аңгыда, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазының оралакчызы Ольга Кольчикова, федералдыг кол инспектор Александр Попов, Тыва Республика талазы-биле РФ-тиң Юстиция яамызының эргелелин удуртукчу Сергей Күжүгет, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң чөвүлелин секретары Сергей Монгуш, ко-жууннар чагыргаларының төлээлери болгаш өскелер-даа киришкен.

Тыва кыдыкы берге черлерниң бирээзинде турар. Оон де-вис-кээринде Россия—Моол күрүне кызыгаары — хоойлуга удур кызыгаар чурумунуң үрээшкени, ок-чепсек болгаш оон-даа өске янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкени-биле холбашкан байдалдар тургустунган. Ырак, озалааш, че-дери берге черлерде радио-те-лефон харылзаазы турум эвес. Дүрген дилеп тывар, хоойлу-дүрүм үрээшкенин уdur профилак-тиктиг хемчеглер болгаш ителге чорударынга улуг күш, дем негет-тинер. Орук озал-ондааның саны каш катал өскөн. Оон аңгыда рес-публикада Россияның бүгү демир-орук четкилери-биле тудуш «Кы-зыл—Курагино» демир-орук ту-дуунуң төлөвилелин боттандырып эгелээн. Аңаа хамаарыштыр алыр-

га, өске регионнарда чон Тываже хостуг кирип болур. Оон уламын-дан янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкенин көвүдөп болурун-нуң барымдаазы бар. Ынчангаш бүгү чүүлдерге белең болур ужур-луг бис. Республикада нарын айты-рыгларның бирээзи — ажил чок хамаатыларның көвүдөп турары. Кызырылдага таварышкан мили-ция ажилдакчылары ажил чок ар-тар. Ынча хөй кижини өске албан черлеринче ажилга тургузары барык болдунмас.

ТР-ниң ИХЯ-да ниитизи-биле 3 муң ажыг ажилдакчы бар. Респу-бликада кем-херек үүлгедиишкени-ниниң байдалы-биле алырга, ол эвээш, харын-даа немей ажилчын олуттар тургузары негеттинип ту-рар. А алды чүс хире кижини кы-зырып кааптар чүве болза, байдал оон-даа нарыыдаар дээрзи чугаа-жок. Маңаа хамаарыштыр ТР-ниң Дээди Хуралының (парламенти-зиниң) депутаттары РФ-тиң Феде-ралдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинниң даргазы С.М. Миро-новтун болгаш РФ-тиң Күрүне Ду-мазының даргазы Б.В. Грызлов-тун, РФ-тиң Президентизиниң Си-бирь федералдыг округта Бү-рүн эргелиг төлээзи Виктор Толо-конскийниң, Тывадан РФ-тиң Фе-дералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинниң кежигүнү Алексей

Пимановтун, РФ-тиң иштики херек-тер сайыды Рашид Нургалиевтиң дээш, оон-даа өскелерниң адынга Тываның иштики херектер орган-нарының ажилдакчыларын чүгле 10 хуу кызыларын дилээн чагааны ТР-ниң Дээди Хуралының (парла-ментизиниң) депутаттары кириген. Ынчалза-даа аңаа харыы кылдыр Россия Федерациясында үнген хоойлу кандыг-даа регионга бир дөмөй болганда, ону шупту күүсе-дир апаар дээрзин дыңнаткан.

Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыды Алек-сандр Лобановтун чугаалап тура-ры-биле алырга, эрткен чылын иш-тики херектер органның пен-сиялаар назы чеде берген улусту ажылындан хостаан. Ынчан байдал оожум турган. А бо чылдан эгелеп аныяк ажилдакчыларның кызы-рылдага таваржып турары-биле байдал элээн нарыыдаан. Аттес-тацияның түңнелдери-биле чамдык ажилдакчыларны ажылындан хостаар. Ол кымнарыл дээрге, ажы-лынга чогуур харысалга чок, бо-дунуң дагдынып алган хүлээл-гелерин күүседип шыдавайн азы өскээр чугаалаар болза, ажылын угбайн турар кижилер-дир. ИХЯ-ның боттук составын кызыргаш, курлавырда турар күштерниң ду-зазы-биле кем-херек үүлгедииш-

кинерин үезинде иле-ниитиниң айыыл чок чо-чалыг хандыраар дээш апаар.

Амгы үеде ОША патруль-пост албанын хөй-ниитиниң айыыл милициязының ажыл-дын аразына кызырыл-Бо айтырыгы бүгү та өөренип көргөш, ши ОШАЧКИ албанында ав-ларның дүргенин хына-селдер, фотофиксатор-голь тестилерин ажыл-ген. Бо чылдан эгелээ-спекторларының кайы-де турарын тодарад-видео тускай херексе-лалга кириерин планна-

Патруль-пост алба-Кызыл, Шагаан-Арыг, А-Чадаана хоорайларын-Бай-Хаакта ажилдап т-мурнунда ук албан чер-чадаг нарядтар турган б-үеде республика бюд-акшаны аңгылап, 8 авто-берген. Криминалдыг-албанынга кызырылда-Оларның материал-техн-азын четчелеп, 2 авто-бээри көрдүнүп турар-

БЭЭР АЗЫ БЕРБЕС БЕ?

● Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чер участоктарын бээриниң дугайында хоойлунуң күүселдези ●

ЭЗИРИК КИЖИ, ОЛ ЧУРУМ ҮРЕКЧИЗИ БЕ?

(Уланчызы. Эгези 4-кч арында).

Тыва Республиканың «Чер дугайында» Конституция хоойлузунуң хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чуртталга бажыңнарын тудуп алырынга халас чер үндүрүп бээриниң дугайында 13-кү чүүлүнүң республикада боттанылганын ТР-ниң Дээди Хуралының Аграр политика болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле комитетинге эрткен «төгерик столга» сайгарып чугаалашкан. «Төгерик столду» апрель 14-те Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурга үнүүшкүнүг хурал кылдыр эрттирген.

«Төгерик столга» Дээди Хуралдың депутаты, чер болгаш өнчү-хөреңги хамааттыгының сайыды О.В. Дугур-Сюрюн, депутат болгаш энергетика сайыдының аалакчызы Р.В. Кажин-оол, республиканың архитектору О.Б. Байыр-оол болгаш аймактык төлээлери киришкен.

«Төгерик столду» Кызыл кожуунга эрттир турары таварылга эвес. Ук кожуунда хуваалдазының айтырыглары нарын байдалда турар. Кызыл кожуунче бүдүн республикадан чурттагыч чон амыдырап-туртаары-биле көжүп кээп, чурттаар оран-айтырынын кижилер бодунуң шаа-ишпитирлеп ап турганының түннелинде, чыгыс черде ийи-даа ээ тыттып турган таварылгалар бар. Шак мындыг байдалдың орустуна бергенинге Каа-Хем суму чагыры-нын моон мурнундагы удуртулгаларының айтулга удур туразында аажылаашкыны эрт салдарлыг болган. Оон уржуундан чер участоктарын хоойлуга чөрүштүр хуваал-ган, азы черни бодунуң туразы-биле ээлеп ап турган таварылгаларга хама-аштыр кеземче херектерин оттурган.

«Төгерик столду» ажылының үзүнде ниң Дээди Хуралының депутаттары хөй-төлдүг өг-бүлелерге чуртталга бажы-нын тударынга чер участоктарын үндүрүп-ориниң талазы-биле кандыг хемчеглер-диниң турарын ук айтырыгның күүселдези-рту-биле онаажып турар яамыларның-кээлеринден айтырган. Бирги ээлчегде чер-лаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының-айыды О.В. Дугур-Сюрюн илеткелди кылган. Он айтып турары-биле алырга, амгы үеде-спубликада хөй ажы-төлдүг 11560 өг-бүл-е-руткеттинген, оларның 9945-жи чер учас-токтарын алырынче кордал турар. Бо чылдың-евраль айдан эгелеп ук яамыже чер учас-тун үндүрүп бээрин дилээн билдириш-нин хөй ажы-төлдүг 65 өг-бүл-е кириген. Ичалза-даа ук айтырыгны шиитпирлээри-ээн каш шаптараазыннарга үзүп турар.

арга:
— чуртталга бажынын тудуп алырынга-шээрел бээр, бадылаан чурум езугаар-руткеттинген чер участоктарының мун-ипалдыг тургузулгаларың эргезинде чогу;
— хуу чуртталга тудуунга көрдүнген чер-астоктарынга техниктиг байдалдар ханды-рының аргазы электри энергиязының-жүнүң чедишпезинден чок болуп турар;
— муниципалдыг тургузулгаларда чигел-лиг хамаатыларга чер участоктарын үндү-п бээриниң бадылаан чурумунуң чок болуп-тары;

— хоорай, кожуун чагырга черлеринде-ажылды чорудар ужуруг чер хамаарыл-галарының талазы-биле тускай специалис-тин чогу.

«Бо дээрге бар шаптараазыннарның-гле кол-колу-дур, а херек кырында шиит-рлеттинмээн айтырыглар оон-даа хөй. муниципалдыг тургузулгаларың үе-шаанда-ылдал кылбаан айтырыглары Конституция-ойлузунуң күүселдезинге моондак болу-рген. Бо чылдың февраль айдан эгелеп-спубликаның девискээринде күрүнениң-лаш муниципалдыг чергелиг бүгү-ле чер-ни таарыштырып башкаар хүлээлгени-стин яамыга онаал каан болгай. Оон бээр-жууннарда, суурларда, хоорайларда ол-тазы-биле кайы хире хөй ажылдар кылдын-ин келгенин херек кырында билип, оон-генип тур бис. Тус черниң специалис-ти-иниң хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чер участоктарын бээриниң дугайында хоойлунуң күүселдези» — деп, О.В. Дугур-Сюрюн хуваал-ган. Оон уржуундан амгы XXI чүс чылда найысылалының чоогунда-безин чыл-чылы-биле электри чырыы чок-чурттап чорудар хамаатыларыыс барыга-канчал хомудавас бис» — деп, И.В. Чучев-чугаалаан. Ынчал кээрге, энергетиктер база-ук хоойлунуң күүселдезин магадылап шыда-вайн турар.

кээриниң амгы үеде чаңгыс аай чуруму-н безин билбес кижилер бар-дыр. Амгы үеде-бистин яамы Тыва Республиканың девискээ-ринге муниципалдыг өнчү-хөреңгиде турар-черлерден хуу чуртталга тудуун тудары-биле-черлерни хамаатыларга халас бээриниң-чаңгыс аай чурумуң ажылдап кылган, ол амгы-үеде ТР-ниң Прокуратуразында экспертизаны-эртип турар. Экспертизаны эки түннелдерлиг-эрте бээр болза; ол чурум езугаар черлерни-хуваал эгелеп болур, а амдызында ол кан-чап-даа болдунмас. А Кызыл хоорайга хама-арыштыр чугаалап каарым болза, оон девис-кээринде техниктиг коштунулар-биле-дериттинген хостуг чер участоктары чок-болганы-биле найысылалдың девискээрин-ден халас черлер бээр болдунмас болуп-турар» — деп, ТР-ниң чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының сайыды О.В. Дугур-Сюрюн бодунуң илеткелин түннели.

ТР-ниң үлетпүр болгаш энергетика-сайыдының бирги оралакчызы Р.В. Кажин-оол база «өөрүнчүг эвес» дыңнадыгны-кылган. Оон чугаалап турары-биле алырга, амгы үеде республикада электри энер-гиязының күчү-күжүнүң чедишпезинден кү-зелдиг хереклекчилерни шуптузун хандыра-ры болдунмайн турар. Электри энергия-шугумнарын, инженер-техниктиг четкилерни-тус черлериниң чингине планнарынга дүүштүр-чорудар ужуруг. А амгы үеде республикада-хөй чурттагыч черлерниң хөй кезиниң-чингине планнары чок болганы-биле келир-үедеги электри энергия чарыгдалын баш удур-санаары, планнаары берге. Техниктиг бай-далдарны муниципалдыг тургузулгаларың-күсели-биле чорудар ужуруг, а аңаа эвээш-эвас акша-хөреңги негетинер. Чижээ, Кызыл-кожуунуң Каа-Хем суурда амгы үеде 1000-ажыг чуртталга бажыңнары электри энергия-хандырылгасы чок, оларны электри шугу-м-нарынга кожарынга 4 млн. ажыг рубль негет-тинер. «Ынча хөй акша муниципалитеттерде-чок болбайн аан. Оон уржуундан амгы XXI-чүс чылда найысылалының чоогунда-безин чыл-чылы-биле электри чырыы чок-чурттап чорудар хамаатыларыыс барыга-канчал хомудавас бис» — деп, И.В. Чучев-чугаалаан. Ынчал кээрге, энергетиктер база-ук хоойлунуң күүселдезин магадылап шыда-вайн турар.

«Шупту шаптараазыннар — тус черле-риниң чингине планнарының чогуңдан үнүп-турар» — деп, республиканың кол архитек-тору О.В. Байыр-оол медеглээн. Черлерниң-инженер-техниктиг байдалын хандырада эге-баштай оларның девискээр планнарын — чингине планнарын тургузар ужуруг. Чүгле-аңаа үндезилеп, бадылаан чингине план-езугаар чер участоктарын хуваарының чуру-мун көрүп каан чер ажыглалының болгаш-тудуг дүрүмүн күүседир. А амгы үеде бүдүн-республикада сууржуң 120 чурттагыч чер-лерниң чүгле 76-зы чингине планнарын-бадылап алган. Оон бир чылдагааны — акша-ландырышкын айтыры. Бүрүнү-биле белен-чингине план кылдыртырынга ортумаа-биле-5-7 млн. рубль негетинер. База ол ышкаш-тус черлер чагыргаларының чер участка-рын чурум сагыбайн хуваал турары улуг-будулгаазынны болдуруп турар. Чагырга чер-леринде ажылдап турар специалистерниң-били — кудуку деңгелде. Олар чедишпес-база. «Специалистерниң деңгели ындыг тур-да, бөдүүн чон дугайында чугаалаан-даа-ажы бар бе? Оон уржуундан суур черлерде

турар. Ынчал кээрге, кайы хире хемчээлдиг-девискээрлерде каш кижилер, чеже хире-шимчeves өнчү-хөреңги бары шуут бил-динмес. А херек кырында чер алырынга чин-гелделиг хамаатыларның даңзыын тургускан-турар ужуруг. База оларга кандыг чер-лерден, кайы хире хемчээлдиг шөлдерни-бээриниң планы турар ужуруг. А бистин-суурларыыста ол безин чок» — деп, кол-архитектор чугаазын дооскан. Түннелинде-депутаттарның чалааны күүсекчи эрге-чагыр-га органнарының төлээлериниң чаңгызы-даа-кедилег харыы берип чадаан. «Маңаа хөй-ажы-төлдүг өг-бүлениң кижигүннери турган-болза, олар хомудаан, хорадаанындан бис-терниң арыннарыысче дүкпүрүптер турган-боор» — деп, «төгерик столду» түннелдерин-үндүрүп тура, Дээди Хуралдың депутаты, Аграр политика болгаш бойдус ажыглалының-талазы-биле комитеттин даргазы Иван-Васильевич Чучев түннелде. «Конституция-хоойлузунуң боттанылгасын бирги базым-нар кылып турарыыс билдинди. Күүсекчи-эрге-чагырга органнары — яамылар тоо-быдаргай ажылдап турарындан кедилег-түннелге келбейн турары чөптүг. Оларга-күженишкенин демнестирип, улаштыр-сырый харылзаалыг ажылдаарын чагыксаан-ийик бис. Бо «төгерик столду» түннелдери-биле оларга бистин талавыстан өске-даа-чагылгалары база кириери чугула деп санаар-мен» — деп, депутат В.Г. Глухов немээн. Оон-сөстөринге каттышпас аргажок.

Ынчал кээрге хөй ажы-төлдүг өг-бүл-елерге чер участоктарын бээриниң дугайында-РФ-тиң Президентизи Д.А. Медведевтин-Федералдыг Хуралга Айыткалынга онзалап-демдеглээни айтырының боттанылгасы-бистин республикавыста элээн шаптараа-зыннарга таваржып турар. А чамдык хөй-ажы-төлдүг өг-бүлелерге ук хоойлунуң күү-селдези чурттаар оран-сава айтырынын шиит-пирлээринге улуг дөгүм болуп болуру чугаа-жок. Ылаңгыя чаа оран-сава садып алыр-арга-шинээ чок, социал байдалы берге-өг-бүлелерге хамаарыштыр айтырыгны шиит-пирлээриниң бир аргазы ол болуп болур. Эрге-чагырга органнарының талазындан-оларга уткуштур базымны кылыры күзөңгич.

Тыва Республикага хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге чер участоктарын үндүрүп бээр-иниң үндезинини Тыва Республиканың-2004 чылдың ноябрь 27-де «Чер дугайында»-№886 УХ-1 Конституция хоойлузунуң 4-кү-эге чүүлүнде бижиттинген. Ында чер участо-ктарын Тыва Республиканың болгаш мун-ипалдыг тургузулгаларың өнчүзүнде турар-черлерден бээр көрдүнген. Ынчал кээрге-2004 чылда-ла хүлээп алдыгын турган хоой-лу «өлүг хоойлу» болуп артып, күүсеттин-мейн келген-дир. А амгы үеде ону күрүнениң-Баштың бүгү чуртка дыңналыр кылдыр-чарлаптарга, ону ам кээп «сактып» келген. Ынчалзажок хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер-холу салдырмайн, чер үндүрүп бээриниң дуга-йында билдиришкенин чурттап турар-чериниң аайы-биле азы ТР-ниң Чер болгаш-өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамы-зынче баш удур кирип каарын сүмелээр-дир бис.

Тыва Республиканың «Чер дугайында»-Конституция хоойлузунуң 13 чүүлүнүң 5-пунктузунда Тыва Республиканың болгаш-муниципалдыг тургузулгаларың өнчү-хөреңгизинде турар черлерден, Россия-Федерациязының өнчүзүнде чер учас-токтары чок чамдык хамаатыларынга хуу-чуртталга тудуун тударынга суур-черлерге 0,25 га, хоорай болгаш хоорай-хевирлиг суурларга 0,08 га хемчээлдиг-черлерни чаңгыс удаа болгаш халас бээр-көрдүнген деп сагындырып каалы. Чер-участогун үндүрүп бээрин дилээн билди-ришкенин кирип турар үеде өг-бүлениң-назы четпээн уругларының саны үштен-эвээш эвес болуп ужуруг.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

Чурттагыч чонга таарымчалыг байдалды-тургузары-биле кожууннар аразының 5-иштики херектер килдистерин тургузар. Олар-Ак-Довурак, Чадаана, Шагаан-Артыг, Бай-Хаак болгаш Кызылга ажылын чорудуп-эгелээр. Бир килдискеле 150-200 хире кижилер-ажылдаар болгаш ол бүгү талазы-биле-четчетелтинген килдистер болур. Чижээ-лээрге, аңаа ОШАЧКИ, патруль-пост албаны, лицензия-чөпшээрел шугуму дээш, оон-даа-өске адырлар бүрүнү-биле ажылдаар.

«Полиция дугайында» чаа хоойлунуң-негелделерин күүседир-бистин дорт хү-лээлгевис. Ынчангаш өскерлишкенинге-хамаарыштыр тургустунган нарын байдал-дарны шыңгы кичээңгейге ап, кызырылда-таварышкан милиция ажылдакчыларынга-хамаарыштыр бүгү аргаларны өөренип-көрүп, чогуур хемчеглерни ТР-ниң Чааа-биле ап чорудуп турарын Александр Лобанов-демдеглээн.

Тыва Республиканың ажыл чок хамаа-тыларны ажылга хаара тудар агентилелдин-директорунуң оралакчызы Урана Кюрю база-«төгерик столду» ажылынга киришкен. ТР-ниң ИХЯ-ның ажыл чок артан ажылдакчы-ларынга арга-сүмени берип, бүгү аргаларны-өөренип көрүп турарын ол чугаалаан. ИХЯ-ның чепсектиг күштеринге ажылдап турган-арга-дуржулгалыг, шыырак ажылдакчыларны-электрик, сантехник дээн ышкаш ажылдарже-хаара тудары болдунмас дээрзи билдингир. Хостуг ажылдын олуттарны тывары-биле-агентилел ТР-ниң кызыгаар, каайлы, онза-байдалдар, наркохайгаарал албаны, Шииткел-күүселдезиниң федералдыг албанының, суд-приставтарының эргелелинге чагылгаларны-чоруткан. Ынчалза-даа үстүнде айыткан-албан черлери хостуг ажылдын олуттар чок-дээрзин дыңнаткан.

Ол ышкаш «төгерик столга» чугаалашкан-нарын айтырыгларың бирээзи оон мурнунда-ТР-ниң ИХЯ-ның хандырылгасынга турган-эзириктер сергедир албан черин ТР-ниң Ка-дык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамы-зынче дамчыдарының дугайында чугаа-лашкан.

2010 чылдың февраль 18-те РФ-тиң-Президентизи Дмитрий Медведевтин чар-лыын езугаар эзириктер сергедир албан-черин 2010 чылдың июль 1-ге чедир Кадык-камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамы-зының хандырылгасынче дамчыткан турар. Ынчалза-даа бистин республикада бо хүнге-чедир ук чарлык күүсеттинмээн. Кадык-камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыдының-бирги оралакчызы Н.В. Беспалованың чугаа-лап турары-биле алырга, эмчи дүрүмнери-биле алырга эзирик кижилер аарыг кижилер кылдыр-санаттынмайн турар. Аарыг кижини эмнел-геже алпаар бетинде чүгле оон чөпшээрели-биле кадыын хынап, ниити байдалын көрүп-тургаш, чедирер. А эзирик кижини дорт-эмнелге албан черлеринче чедирип эмнээр-болдунмас. Чүгле арагадан хоранган азы-арага аарыындан араан кижилерни нарко-логия салбырынга эмнел турар. Мындыг-хевирлиг чылдагааннар-биле ТР-ниң Кадык-камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызы-эзириктер сергедир албан черин хүлээп-алырындан ойталап турар дээрзин Наталья-Беспалова чугаалаан.

Иштики херектер сайыды Александр-Лобановтуң чугаалап турары-биле, иштики-херектер органнарының хүлээлгези хөй-ниити черлеринге айыыл чок чорукту хан-дырып, эзирик улусту хөй-ниити черлеринден-ырадыры бооп турар. А оларны сергедип-секпередири — эмчилерниң дорт хүлээлгези.

«Төгерик столга» эзирик кижилер чурум-үрекчизи бе азы аарыг кижилер бе дээрзи-эки-ле билдинмес болуп артып калган. Ынчалза-даа РФ-тиң Президентизиниң чарлыын-езугаар эзириктер сергедир албан черин-ИХЯ-ның хандырылгасындан Кадык камгалал-яамызынче дамчыдарының дугайында-айтырыгны чоокку үеде шыңгы өөренип-көөрүн Виталий Бартына-Сады чогуур орган-нарга дааскан.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Уран ДОНГАК,
ТГШ-и-нің чечен чогаал
шинчилекчизи, филология
эртемнеринин кандидаты.

Тыва чечен чогаал — делегей культуразының бир онзагай арны. Ол тываларның бурунгу чүдүлгези хамнаар чорук, хөөмей-сыгыт, чоннар-даштын кайгамчык кылыгылары болгаш өске-даа сагыш-сеткил культуразының илередикчилери биле бир дөмей — чоннун эң-не нарын болгаш келир үезин быжыглап магадылаан уран чүдүлгези бир хевири-дир. Тыва чечен чогаалда чоннун өгбелерден үзүктел чок дамчып келген философиязы, дылы болгаш амгы салгалдың өртемчейге көргөн, билген, тайылбырлаан бөдүүн эвес билиглери кирип турар.

Совет эрге-чагырганың төнүп турган чылдарында, үе солчулгазының берге, будулгаазының хуннеринде тыва литература база-ла шилчилгелиг чадазынга турган. Бо 1980 чылдарның төнчүзүнде тыва литературага хөй чаа үннер, аныяк авторлар, дыңналып келген: Р.Лудуп, Э.Мижит, А.Хертек, Б.Куулар, С.Комбу, У.Куулар. Оларны мурнай кирген И.Иргит, А.Уержаа, Н.Куулар, А.Ховалыг оларның-даа, а ылаңгыя "Өзүм-нерде" дөрт аныяк шүлүкчүнүн лириктиг маадыры — идеологиядан хостуг эстетиканы быжыглап үнүп келгенер. Чаа үннерин аразында шиитпирли-биле чаартыкчы агымның төлээзи бооп кирген Э.Мижиттин үнү тыва литераторларга билдинип келген. Баштайгы ийи — "Кезерниң балдызы" ("Өзүм-нерде" деп чыындының иштинде, 1989) болгаш "Бузундулар" (1992) деп номнарындан-на тыва номчукчулар чечен сөстүн уран-чечен курлавы-рының делгемин, бурунгулардан келген чанчылчаан болгаш өске чоннарның чаа арга-хевирлеринин тыва делегейин илередикчилери болур барымдаазын эскерип кааннар.

Тыва чечен чогаал, Россияның хөй чоннарының совет литературазы-биле бир дөмей, 1980-1990-2000 чылдарда берге, "эде тургузушкунуг" үеде хөгжүп турган. Совет чылдарның тоталитарлыг кызыгаарлаттынган уран чүдүлгеден хосталыр, ол-ла үе-чаданың чедип алган чедишкннеринге даяныр, соцреализм арга-методундан өске, шенеп көрбээн аргаларны кирирени Э.Мижиттин баштайгы чогаалдары "чарлап" турган. Орус-тыва ийи дылга хостуг бижиири, чаа поэктиг арга-хевирлер, философтуг лирикага боттанган "бодалдың чугулазы" ("требование мысли", Маймин).

"Кезерниң балдызы" — шүлүкке бурунгуларның өртемчей билишкннин аныяк автор бижээн:

... бедик дээрде Каптагайны
бодараткан Оран Делегей Ха-
йыракан оран дижир. А ооң боду
- Кезер, Чигис, Амырсанаа (да) -
ады чаңгыс, чаңгыс бурган, чаңгыс
бодал болу берген - ол-дур
дижир...

Бурунгу билишкннин чаа үе-ни-биле тайылбырлааны ол. Фило-софия номнарында "разные про-явления, ипостаси Создателя" деп тайылбырлааны тыва шүлүкке мынчаар киригени ол. Тыва чечен чогаал нарын чаа билишкннер, теориялар-биле чепсегленип бо-лур, делегей культуразының че-дишкннерин төрэн тыва дылы-выска илередир бис, чаартыкчы агымны бүрүнү-биле хүлээп алыр бис, өгбелеривистен келген чүдүл-ге-сүзүктүг билиг системазын өске чоннарга ажыдар бис — дээн чүт-күл Э.Мижиттин чогаалдарында

дыңналып келген.

Тыва шүлүктүн тургузуунга ба-за-ла ажыглап көрбээн аргалар-ны кирип болур. Верлибр — хос-тут тургузулгуг шүлүктөр: хемчээл-ге, чаңгыс аай строфага чагыртпас; эге-төнчү аяннажылгалардан хос-тут. Тыва шүлүк чогаалының үнде-зини болур хамнар алгыштарын-да кайы хире чечен, чиге ажылат-тынганыл: хостуг тургузулгуг шү-лүк - шүлүкчүнүн-хамның бодал-дарының хостуун, чаңгыс хепке чагырткан тургузуг, бодал, ову-р-хевирден бедик ужукканын чедип алыр.

Одуруг саны-биле үш аңгы хем-чээлдиг строфаларда (8 одуруг, 6 одуруг, 7 одуруг) ажык үннерин саны база-ла хостуг өскерлип турар:

Кандыг үениң,	5
кандыг амыдыралдың,	7
кандыг...	2
(чүгле уйгу-дүшке	6
хензиг кады кире хонар)	8
сеткил-сагыштың	5
бузундузу	4
кижи боор мен?	4(5)

("Өске", "Бузундулар" деп номдан, 1992)

Хөй салгалдарга шишкитинип, хоюглаттынып келген тыва шүлүк чогаалының чанчылчаан хевир-майыктары хөй. Үстүнде көргө-нивис "Кезерниң балдызы" ышкаш бурунгу чугааны тоожулап кээри-ниң хевир-майыгы бар: эрте-шагда өгбелеримден дыңнааным — дээш бадырар, чаа шүлүкчү ону тоолчу ышкаш тоожуп бээр, бот-хуунуң бодалын, көрүжүн аңаа немээр. Хөйну магадаткан, сеткилин чазаан одуругларны сактыптаалыңар:

Чеди-Хаан

Эрте шагда чурттап чораан,
Эви багай алышкылар
дугайында,

Авам шаанда, бичивисте, тоол
ыткан.

Амдыгаа дээр ону бо-ла
сактып кээр мен:

Шыяан ам!...

(Ч.Доржу, "Ай чаазында
йөрээл" деп номдан, 1990)

Ол чанчылчаан хевир-майык-тарга шүлүк тургузуунда 8 ажык үннүг хемчээлдерге чеже тыва ше-дерлер бижиттинмээн дээр! 8-12 ажык үннерден хосталып үнеринин аргаларын тыва шүлүкчүлөр шенеп дилеп турарлар. Чаа аяннарны-ритмнерни аңаа 6, 7, 9, 10, 11 ажык үннүг хемчээлдер кириген, ужук-кан бодалдың хостуг чоруунга верлибри ажыглап турарын бир чичекке көрдүвүс. "Бузундулар" деп шүлүк ному 1992 чылда чы-рыкче үнгенде, "онза-ла-дыр, чаа-ла-дыр, ынчалза-даа бо шенелде, бо эксперимент кандыг-ла болду, тыва чугаага, тыва боданышкыга тааржыр бе? турумчуур бе?" — ындыг янзылыг чигзинишкннер чаңгыс эвес кижиге турган боор. Бөгүн, ам 20 чылдар эрткенде, верлибр — хостуг хемчээлдиг шү-лүктөр — тыва шүлүк чогаалының бир онзагай арны, харын-даа өг-белеривистен-не өөренип тур бис деп чугаалап болур бис.

Шүлүкчү Эдуард Мижиттин чо-гаалдары-биле кирген каракка көс-кү, эң тускайлаң чаартылгаларның санынга: чогаалды төрэн тыва ды-лындан аңгыда, хөй чоннарга орук-ту ажыдар орус дылга бижип бо-лурун ажыткан тыва чогаалчы. То-даргай чугаалаарга, ийи дылдыг чогаалчы деп феномен тыва чечен

чогаалга Э.Мижиттин чогаалдары-биле кирген. Төрэн тыва дылын-га болгаш өскениң орус дылынга — кайызынга-даа хостуг бодалын илередир, сеткил-сагыжын ажы-дар, солун таварылгаларын тоожуп бээр — билингвизм, двуа-зычие — делегей литературазында неперей бергенин билип тур бис. Тыва литератураның болгаш деле-гей литературазының бир көскү тө-лээзи — тыва-моол дылдыг бол-гаш немец дылда романнары-биле делгерээн чогаалчывыс Чинаг Гал-сан бар-ла болгай. Орус литера-тураның чогаалчылары англи-орус дылдыг В.Набоков, И.Бродский; а Россияның болгаш ооң-биле тудуш девискээрлерде ийи дылдыг чогаалчылар база хөй, оларның эң көскү чижээ — Ч.Айтматов; база ол ышкаш: Хакасияда, Якутияда, Азербайджанда дээш баар. Ол чүнүг дугайында чугаалап турар дээрге: эртем-техниканың хөгжүл-дизиниң теви-биле делегейде чурттар, чоннар аразында харыл-заалар көвүдээн, делегейниң бо-луушкуннары улуг бөлүктөргө мөөңнеттинер (глобализация), кижилер тус-тузунда сеткил бил-чип, угаан-бодалдың чараш ажы-дышкыннары-биле үлежип, дет-кижип чурттаарының азы культу-ралар аразының диалог-чугаазы, удур-дедир солчулгазының чугула-зы (диалог культуру). Диалог — сол-чулга, билчилге, төрэн чериниң культуразын кадагалавышаан, өс-кениң культуразын шигээдип алы-ры. Диалог чоннун ниити культу-разының бедик хөгжүлдизин көргүзөр.

Орус болгаш киргиз литерату-раларны, киргиз чонун делегейге орус дылга төлээлп келген Чингиз Айтматовтун ийги дылга чогаалды бижииринин дугайында сөстери мындыг: "Бо болза чогаалчының кайгамчык солун иштики ажыл-күженишкнни-дир, ол, мээң билип турарым-биле, чогаалчының стилин сайзырадып-хоюглаарынга, чогаалдың дылының уран-чеченин байыдарынга чедирер".

Москваның М.Горький аттыг Литература институтунун студен-тизи тургаш-ла, Э.Б.Мижит "Орус верлибриниң антологиязы" ("Анто-логия русского верлибра", 1991) деп каттыжышкынның үндүрүлгө-зинге кирген. Орус дылда хостуг бижиир автор тыва литературада киргенин ол чылдарда билген бис.

Билингвилер азы ийи дылдыг чогаалчылар муң-муң янзы дыл-дарлыг чоннар чурттаан бөмбүр-зээвиске төрэн чонунуң төөгүзүн, амыдырал-чуртталгазын, делегей-же көрүжүнүн онзагайын чедирген элчинер болур. Чогаалчы — ылап-ла чонунуң чүреккир, угаан-са-рыылдыг элчини болбайн аан. Шаг-шаандан эрге тутканнарның мурнунга олар чонун төлээлээр. Чүгле делегейниң сырый, делгем харылзааларында чогаалчылар очулга чокка төрэн чериниң девискээринге кызыгаарланып каар апарган. Үениң бир демдээ, үениң негелдези, амыдыралдың негелдези — билинг-чогаалчылар болганы ол.

Тыва чечен чогаалдың очулга чок, иштинден-хойнундан үнген элчини бар болганы — тыва чечен чогаалдың бир көскү чедишкнни. Ол — тыва литератураның мурнуку чылдарында ажылдап, чогаалды, очулдуруп келген чогаалчыларның улуг ижинин дүжүтүп, на-мунуң

дээдизин шилип кээрге, очулгалар тыптыр-ла болгай. А орус дылга очул-дурганы "Аңгыр-оолдун тоожуун" (орус дылче М.Ганина очулдурган) дээш кым сонуур-гап, сеткил ханып номчуваан дээр!

Э.Б.Мижиттин чогаалдарын сай-гарып тура, Ш.Мон-гуш "чажыт агым" дугайында бижээн. Чажыт агым, каы-ташкак утка кирге-нин чедип алыры

автордан болгаш номчукчудан тускай күженишкннерни негээр. Чогаалчы биле номчукчу мындыг таварылгада харын-даа дең эргелиг авторлар болурун чамдык чогаал шинчилекчилери бижип турар. Ийи талалыг чогаалдыкчы эвилелде чогаалчы кол рольду ойнап турар, ол чокта чогаал төрүттүнер эвес, а номчукчунуң ролун мында бедик көдүрүп турарында уjur-ла бар: Э.Мижит чогаалды бижип тура, бодунга кайы хире негелделгил, ол-ла хире бедик негелдени, номчукчунуң кичээнгеин, бердингенин манап турар чогаалчы деп билип турар бис. Чогаалчы номчукчунуң чүгле угаан-сагыжын эвес, а билиин, чеч-чен сөске кичээнгеин сайзырадып болбаазырадыр.

Тываның Улустун чогаалчызы база делегейге делгерээн эртем-ден М.Б.Кенин-Лопсанның "Читкен уруг" деп романы — номчуштуг, кандыг-даа кижиниң чүрээнге чиге кирер тоожулал, а ону бүрүнү-биле билип шигээдип алыры белен эвес. Романда кирген чүгле персонажтарның саны, янзызы, оларның уран-чечен уjur-уткалыы номчукчудан чогаалдың уран-че-ченин билип алырынга улуг күже-нишкннерни негеп турар. Бо ро-манның тыва номчукчуга оруу узун болур: үелер эрткен тудум, номчукчунуң белеткели экижээн тудум, чаа-чаа уткаларны, ажы-дышкыннары, идеяларны оон номчуур бис.

Ша-ла ынчаар чогаалчы Э.Ми-життин бөгүн биске ажыттынмаан арыннары хөй. Тыва чечен чогаалче ол делегей культуразының нарын философтуг боданышкыннарын кирип турар чогаалчы. Амгы үе-ниң "эртем-суолдуг" кижилери ты-ва дылдың курлавырын чегей деп бодап чоруурлар бар, оон-на боор, ажы-төлүн-даа тыва дылдан ырадып турарлары бар деп, рес-публиканың башкылары улуг дү-вүрел-биле чугаалап турарлар. Тыва дылдың эгээртинмес байлаан чогаалчыларывыс чогаалдан чогаалче бадыйкап көргүзүп ту-рарлар болгай: Улустун шүлүкчүзү С.Пюрбю, Улустун чогаалчызы Ю.Кюнегеш, Е.Танова, А.Даржай, К.Черлиг-оол — бо сылдыстарның чанында олардан дудак чок, "өлүм чок" чогаалдарны бижээн ынак шү-лүкчүлери, шиичилеривис, юмо-ристеривис бар болгай. Оларның чогаалдарындан сеткилди эмнээр лириктиг хөөн, төөгүнү болгаш ам-гы үениң амыдыралын тоожуп бээр чурумалдар, арын-нүүрнүн арнын ажыда соптар чечен чугаа-лар — бо бүгү номчукчулар

тарынга эдертип чору-
Э.Мижиттин чога-
номчукчулар база-л
хандырып, "арыглашк
ди күжүңе сеткилде
чоруур". Ол ышкаш Э
шүлүк чогаалында на
софтуг билишкннер
тыва дылга "чурттай" б
делегейниң илере,
апарган:

Мөңгө өй, мөңгө үе
Үе

Алыс Шын (Исти
Шын, Өндүр Шын дээ

Караңгы дүн-биле а
бодал. Оккур бодалды

Алыс Шынның эртин
болур. Шүлүкчү Э.Ми

риктиг маадыры Алыс
вар улуг күзөлдиг. Ол

Мөңгө өй, Мөңгө Үе
барын лириктиг маад

турар.

Чииртим кылдыр ку
кыж

Шимчеп эрткен Үе
өрш

Бодал-сөзүм согун
шыгаа

Чажыт бүргээн Мөң
Дээ

Шаам-биле чаалажы
үнер

Бо дилээшкннин, д
кол маадыры — бодал. Ч

бодал катчып алгаш, Дээ
chedip болур ("Ыяткан х

чалза-даа" деп шүлүглө
маадыры — Бодал.

Борбак башта бүдүү
хайн

Бодалдарым аар кем
минниг

Амыдырал, Өлүм бо
Өрт

Алыс Шынын бар, чок
багым ол-дур. — чигзи

Кижиниң бодунуң ал
дэзүн, чуртталганың алыс

Амыдыралды болгаш
ханы шинчилээн боданы

колдап турар лирика — ф
тут лирика — ылаңгыя шил

берге үелерде идепкейли
тинер. 1980 чылдарның тө

бо угланышкынны чаа
кылдыр эгелээш, чогаал

Мижит ара салбайн, улам
бүрү уран-чечен хев

сайзырадып чоруур.

Ол үелерде чогаал
эгелээн Э.Б.Мижиттин дүж

Эдуард Баирович Мижит
нерде 50 харлап турар. Ты

гейни өскелерге ажыдып
оккур бодалы-биле номч

Алыс Шынче оруун сура
чоруур чогаалчывыстың м

харыскалга үлүг. «Эзир

АМЫДЫРАЛЫМ АРЫННАРЫ

• Номдан үзүндүлөр •

Партизан Түлүшович Дамба-Хуурак (ол бодун Түлүш Дамба-Хуурак огул Партизан деп номунда айыткан - ред.) апрель 30-де 73 харлаар турган. Ол "Амыдыралым арыннары" деп допчу намдарлыг номунда чүгле бодунуң төрзөн черин, допчу чараш-каазын, ажил-ишчи чонун эвес, а ол үениң ажил-ишчи аайы-биле иштелелдиң сеткил-сөөнүн, тура-аруун болгаш мөзү-шынарын көргүзүп бижээн. Улуг-Хемге өскөн эштери, Чаа-Хөлден чаңгысклассчылары, Эрзин, Мангун-Тайга, Тес-Хем кожууннарга кады ажилдап чораан. Партизан окур-хевирин мында бодунуң бир онзагай дылы-ла дамчыткан. Ам ол номдан үзүндүнү парладыбыс.

Партизан ДАМБА-ХУУРАК

Төрзөн черим

Улуг-Хем кожууну Тывада узун үлүг, делгем девискээр-Тыва Арат Республика турда-анаа хөй националдыг улус, көрей, кыдат дээн ышкаш, (даа өске) чурттап чораан. Кожуун девискээри чер ажы-таарымчалыг. Мал-маган өскөн кайы-даа үелерде таа-чалыг черлер эмгежок. Тайга-аң-мен, ай-бес, кат-чимис-байлак. 1929 чылда "Арыг-Үзүү" деп, үзүредир "УТКА-ның 25 чылы" соххоз тургустунган. Совхоз тургустунуп турар үеде, ЧТЗ мар-тракторлар база чүк сөөр-бүдүн чартык тонна ишкери ма-алар кээп эгелзэн. Совхозтун даа, картошка өстүрер чери — Улуг-Хем. Мыйыстыг бода мал-маган, дагааны база хөйү-биле тургустунган. Хлеб, калач аймаан бир-ле чиген черим — Арыг-Үзүү. Арыг үеде чоогунда арыг иштинге баткан хем унундан кат-таш, орус хамаатылардан хлеб, орус аймаан орнап чиир бис. Картошканы база аңаа эң баштай мен, орус сөстү ол черге дугаар дыңнааным, дириг-рукту, кинону баштай база аңаа айдум. Шакка чер казып ойттап тур-маган көргөш, коргуп, дезип аңаа-даа турдувус. Чүү дээр ор, черле ынчаш чамдык-чам-дык чөгөнчиг-ле бүдүүлүк тур-дувус бис ийин деп миннир аар. Арыг-Үзүү суурнуң чурттакчы-ну ынчаарда колдуу-ла орус-адыг хамаатылар чүве, ийи-ныс орустаар тывалар — бистиң аемчилеривис ол. Олар чокта-нежиш чугалажыр ийик бис.

Арбаннар

Ол шагда араттар арбан-арбан-ы-биле көшкүн амыдыралдыг-аптап чораан. Бистиң арбанның девискээри делгем: Арыг-Бажы, Арбак-Арыг, Ишти-Хем, Арга-кыг, Терек, Кара-Чыраа, Сыын-рээ, Кадыр-Каыт, Шивээлиг ол-чаар чүве. Арбан кежигүнне-ниң хөй нуруузу чоок төрөл-үгүл аймак улустар — түлүштер, балыглар, монгуштар. Оларның ыл-агыиының угланышкыны — а, чер ажылы, аңаашкын. Арбанчылар аразында кончук-найралдыг, кандыг-бир хөй-икле, азы аар ажил кылырда, чи-а, дүк салырда, тараа тарыырда, үлүг-лежиш алыр, шыдалдыг ки-лер аът, шары-биле дузалажыр. Арбаның кыштаглары — Арга-кыг, Чарынныг-Арт, Хаактыг-кык, а чалаглары — Арты-Хем, Ишти-Хем, Ашак-Туразы, Куруяк-разы, Шивээлиг, Сыын-Чүрээ, рек-Хем. Терек-Хемге ортумак шыдал-ат Дензин дээр хөй оолдарлыг-ат колдуу чурттаар, күзүн-даа, ын-даа. Оолдары кончук ажил-р, салым-чаяанныг, сөөлүндө-рып, Крылов дээр огул башкы-тем чедип алган кижилер, ырлаар, шылаар, шүлүк номчуп турда, ыр-ла. ("Тыва кызы" ансамблде-олбаана (Дензин) Белек-оолдун-орган-аказы - ред.)

тайга-таңдыларыңа чүдүп, тейлеп чораан. Кадыр-Каыт тайгазы, Сыын-Чүрээ олуңаар араттарның эртенниң-не ак сүдүн чажып, чүдүп-тейлээр черлери чораан. Чайын чаыс чаап, динмирей бергенде, Кадыр-Каыт тайгазының кырынче үнгөш, тейлээр. Ынаар үнери дыка берге, чүге дээр тайга кадыр-берт, хая-даштыг, оңул-чингил. Кадыр-Каыт тайгазын чон шагдан бээр чөмгөргөчкис дээр: кыжын, күзүн оон аңаар, дининээр, чайын ай-бесин, кат-чимизин, тооруун чылып чиир.

Эрткен чүс чылдың 30-40 чыл-дары эн-не дүшкүүлүг үе болган. Репрессия, дайын бүгү араттарның амыдыралыңа кончук аар-берге салдарны чедирген. Дыка хөй ки-жилерни актыг черге буруудаткаш, кара-бажыңнап, өске черлерге шөлүп, өлүр шаажылап турган. Дөргүл-төрөл улустуң безин бот-боттарыңа бүзүрели чидип турган, каразынар, чүве чугалажырыңдан безин коргар апарган.

Леонид Уржуктун чураан чуруу.

МЧАЭ

Дөртөн чылдарның төнчүзүндө кожуун бүрүзүңгө мал, чер ажылының эштежилгелери (МЧАЭ) тыптып эгелзэн. Быдаргай, көшкүн амыдыралдыг чораан араттарның чамдыктары оларга кирип, коллек-тивтиг ажил-агыиының эгезин салып, хууда өнчүзүн мөөңнөп, тараа-быдаазын демнежип тарыыр, дүжүдүн деңге үлежир апарган.

Бистиң арбанның чону төрзөн черинден көшкөш, Чаа-Хөл ко-жуунуң Ак-Туруг девискээринге чаа тургустунган МЧАЭ-ге эки тура-биле кирип алган. Бистиң аалывис база Улуг-Хову-Аксы деп черге ийи өг хонуп алган бис. Өске чер, хары чон... Баштайгы дээрзинде өске черге мал-маган-даа ызы-рынмас, доктаамал кадарар турдувус. Таныжар, билчир улус, арга-сүмө алыр кижилер бар эвес, эгезинде черле берге боор чораан.

Тараа быжып, сизген үнүп кээри билек, тарааны хол кадыры-биле кескеш, бөлгөш, айттарга азы шарыларга бастыраар, оон хатка аргаалаш, бөлүп, савалап алыр. Сөөлүредир тараа, сизген кезер аът сөөртүр машиналар тыптып келген, ол харын ажилды чүгээр чиигеткен. Эн-не бергези ук ма-чингеткен.

дип, чаңчыктырып алыры чүве чораан.

Дайын эгелзэнде, Тыва ол үеде Совет Эвилелиниң составыңа кир-бээн-даа болза, республиканың ча-заа бүгү чонну фронтуга дузала-жырынче кыйгырган. Чон аңаа патриотчу сеткил-биле харылап, "Бүгү чүвени — фронтуга!" деп кыйгырыгыңа адаа-биле ажилдап, мал-маганын берип, идик-хепти даарал, аш-чемни белеткеп, чорудуп, дузалап турган. Бистиң аалдың бар-ла турган малын чүзү-нү-биле берипкен бис. Боттары-выстың амыдыралывыс берге, чир чөм-даа, кедер хеп-даа хирелиг апарган.

Мөңгүн-Тайга

Чээрби чүс чылдың чеденги чылының дөрт айының эге хүннери чүве. Обкомга келдирткен. Секре-тарь Салчак Калбак-Хөрекович Тока ажылымыга, амыдыралымыга хамааржыр айтырыгларны сонуур-гап айтырып олар мындыг болду. "Мөңгүн-Тайгага секретарь кыл-дыр силерни сүмелээр бодал тур бис" — дидир-ле. Чөпшээрештим, өске чүнү канчалтар мен — идегел-

угаан-көрүш чок бис. Караа-биле көргөш, доллар октап бээр күзөлдиг улус хөй чүве-дир ийин. Чүгле күзөл, акша херек. Эге капитал аан, оон соонда ол акша каш катап хөй кылдыр дедир эглип кээр.

Кожуунуң алдын фондузу, кү-чү-күжү — оон чону. Ында сааялар, хертектер, иргиттер, салчактар, кезек хомушчулар, ондарлар чурттап чоруур кожуун-дур. Мурнакчыларны сактып чор мен: орден-хавыялыг Донгак Биче-оолдарның өг-бүлөзи, орденниг Кара-оол, оон огул Дыртый, чо-гаалчы Салчак Молдурга, компо-зитор Чүлдүм-Сүрүң, культура ажилдакчызы Намгай-оол Адыг-оол, партия, совет ажилдакчызы Очур-оол Ооржак, Өшкү-Саар Ооржак, районо эргелекчизи Адыг Хертек, колхоз даргазы Богатырь Кошкар-оол, советтер ажилдакчызы Мысрый-оол Он-дар... Улуг даргалардан аңгыда, бодал чоруурумга, райпо даргазы Байыр Санчы, садыгы Хертек Хөнгү, школа директору Өрге Салчак, бригадир Намы Шой-оол эки-ле ажилдап чордулар. Кожуун төвү Каргының чону хөлчөк өзүп турар чорду. Чылдагаанын, оюн-баштак-биле, меңээ мынчаар тайылбырлаар болчук: бирээде, суурда доктаамал чырык чок, ийиде, Устүү-Хавакта застава солдаттары бар.

Кол малы — сарлык. Агаар-бой-дузунга таарышкан, хөй чарыгдал чок, чүгле төрүүр үезинде хай-гаарал херек. Тоолайлыг бригада-зы уттундурбаан. Саадакты ажып келгеш, магадал ханмаан мен: кожуун девискээри шупту көстүп чыдар, те-чуңмазы дешкилежип ойттап чоруур, дүгдө тарбаганнар чарышкан, сыйтылашкан, черлик согуна кара эндерик. Хидиктиг-Хөл ол-дур, оо Богда, ол дег чараш чер ховар-ла боор. Кадыргызын чүү дээр!

Үнүш-дүжүттүг Улуг-Хем, Чаа-Хөл огул кезек аймаарал турдум, ынчанмыже чон-биле сүмележип, кады ажилдадым. Кызып турдум, шаам-биле ажилдадым, кандыг болганымны чон-на оваарыыр боор. Кезек үеде ажилдаан чыл-дарымын сактып чор мен, кожуун чону, агаар-бойдузу сагыжымда бо-ла чор.

Тес-Хем

Партия Төп Комитетиниң ча-нында дээди школаны доозупкаш келиримге, обкомнуң Чырыдыш-кын бажынын директорладып каан. Аңаа чыл ажыр ажилдап чорумда, Тес-Хем райкомунуң бирги секре-тарыңга томуйлаан.

Райкомунуң аппараты чаа кадр-лар-биле четчелеттинген. Кол со-рулга — кожуунуң ажил-агыиы, культуразын хөгжүдөр, чоннуң амыдыралын экижидер.

Самагалдайга, өске суурларга чаа-чаа тудуглар ажылгалга кирип, школалар, уруглар садтары, эм-нелгелерниң материал-техниктиг баазызы быжыгып турган. "Көдээ тудуг" трестинг механизастаан ко-лонназын тудуг материалдары-биле хандыраарыңа Шуурмактын ыяш пунктузу улуг ужу-дузалагып турган. Арга-арыг ажил-агыиы, ДРСУ, РСУ, Сельхозтехниканың шыдал-күжү улгаткан, планнарын күүседип келген.

1977 чылда телебашняны ажыг-лалга кииргенивис-биле кожуунуң чону республикада, чуртта,

делегейде болуп турар чүүлдерни көөр, дыңнаар аргалыг болган.

Деспен, Ак-Чыраа салбыр-ларын каткаш, чаа "О. Шынаа" соххозту тургустувус, аңаа участок эмнелгезин, школа, ясли-сад, клубту ажылгалга киирген бис.

"Тес-Хем", "Кызыгаар", "Чоду-раа" соххозтарга кышкы үеде мал семиртир черлер, мал чеми үүр-мектеп хайындырар цехтер ажил-дап турган. Бавуун Сергей, Эрен-дей Орус-оол, Данзурун Иван оларның удуртканы хойжу бри-гадалар эки көргүзүлгелерни чедип ап турган. Александр Монгалби, Александр Карма, Анфиса Арак-чаа, Соян Хайын, Кеней Кара-кыс суглар соцчарыштын доктаамал тиилекчилери турдулар. Совхоз директорлары Начын-оол Балчый-оол, Эрендей Улзан-оол "Тес-Хем", "Кызыгаар" ак сеткилдиг болгаш үре-түннелдиг ажил-дааннар.

Партияның, күш-ажылдың хоо-чуну, кино четкизин хөй чылдарда удуртуп келген Булат Бүлчүнович Ширненни кожуунда билбес кижилер ховар. Арга-дуржулгалыг агита-тор, харысалгалыг удуртукчунуң үлегер-чижээнден хөйүн өөрөн-дим, ону эн-не хүндүлээр чордум.

Тес-Хем кожуунга тараа, мал чеми база өстүрүп болур, ажыр-бас чер. "Тес-Хем", "Кызыгаар" соххозтарның шөлдеринге кызыл-тас, сула, хөй чылдыг рапс, люцер-на дээн ышкаш сизген өстүрүп, ба-гай эвес дүжүттү ап турду. "Доо-зунуг", "Хүрөң-Дугай" суггарылга системаларын ажылгап суггаргаш, тарааның багай эвес дүжүдүн ап турдувус.

Көдээ ажил-агыи яамызының даалгазы-биле уксаалыг мал өстүрер, оон хөй продуктулуг болурун чедип алыр, хөй дүк, эт, сүт алыр сорулгалыг ажилды "Тес-Хем", "Кызыгаар" соххозтарга чорудуп турдувус. "У. Шынаа" салбырга кол нуруузуңда өшкү, "Кызыгаарга" сараджа хойну өстүрүп эгелзэн. Бо уксаадан эки түнел үмээни шын, чүге дээрге изиг, чылыг Туркменияның малы бистиң кыжывысты угбас, далбай тырткан одарларга безин доңуп каар болган. А аңгор өшкү эки өскөн, шынарлыг хөй дүктү бээр болду. Ол үеде кожуун эң улуг шаңналдарны ап турган.

О. Шынааның 108 дугаар соң-гулда округундан Тываның Дээди Советиниң депутатыңа, кожуун-нуң коммунистериниң мурнундан партия обкомунуң кежигүнүңгө соңгуттум. Амбын нояннар кожуу-нунуң ажылгыр, бир янзы аажы-чаңныг, бөдүүн чонунга мөгейип чоруур мен.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Эргим, хүндүлүг Людмила
Монгушевна!

Силерниң кайгамчык юбилейиңер-биле «Шын» солун редакциясында кады ажилдап турар эш-өөрүңер изиг байырыңар чедирип, быжыг кадыкшылды, кускак долу аас-кежин, ажил-ижинерге улуг-улуг чедишкениңерни күзеп, байыр сөстүң эң-не дээжизин Силерге сөңнөп турлар.

Силер парлалга ажилдакчыларыңарыңар саң-хөөзүн харыылаар харысалгалыг ажил-херекке дыка анык, хөөредип чугаалаар болза, «пионержи галстуктуг» келгениңерни утпаан бис. Бо чылдарның дургузунда өскээр кайнаар-даа баспайн, чүгле хөй-хөй журналистерниң ажилы, амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан ажилды кылып, ол айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлеп келген болгаш саң-хөө ажилының тергени деп үнелелге төлөпиг апардыңар. Людмила Монгушевна!

Бистиң аравыска чаңгыс эвес чылдың дургузунда ажилдап, солунуң хүн бүрүдө берге чымыңыңа киржиң келген-даа болзуңарза, үе-биле деңге басып, тодаргайлаарга, чаражыңар, кады ажилдап турар коллективниң хумагалыг чаңыңар, ажилга-даа, амыдыралга-даа шимченгир чорууңар ам-даа ол хевээр арткан, ажил-ишке арга-дуржулганыңар улам немешкениң үениң бурунгаар маңы херечилеп турар-дыр.

Самбың тутса санакчы-даа,
Саазың тутса чогаалчы-даа,
Монгуш кызы Людмила
Бөгүн бисте юбилей-дыр.
Частың чылыг үезинде
Чаяаттың салым-чолдуг,
Кайгамчыктыг аажы-чаңыг
Каттыраңнаан Людмила-дыр.
Эрткен чылдар эртип турзун—
Эскербе-даа, тоова-даа,
Кадыкшыл-ла эки болза,
Каш-даа чылды чурттап болгай.
Аас-кежи бүргөп турзун,
Аал-оран менди турзун,
Ажил-ишке чедишкениңер
Ала-чайгаар келир болзун!

«Шынның» коллективи.

Тээли суурда эштеривис Долаана Багай-ооловна, Май-оол Оолакович КОНГАР-ООЛДАРНЫҢ апрель айда төрүттүнген хүнү. Сеткиливис ханызындан дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Чажывыстан сывыртажып, ойнап өскөн
Чаңгысклассчы эштеривис аразындан
Өг-бүлелиг, көвей ажы-төлдүг болуп,
Өөрүшкүлүг, найыралдыг чору силер.
Талантылыг чогаалчы Долаана-ыс
Дагдыныкчы, хүндүткелдиг башкы болуп,
Өскөн-төрзөн Найыралдың школазында
Өөр чонунуң ажы-төлүн өөредип чор.
Май-оолуус олут орбас, эрес-кежээ,
Оглун, кызын чагып-сургап, кижизидип,
Ээлдек, толтут бүдүш бүргээн
Эживистиң бүзүрелдиг чөлөнгижи.
Төрүттүнген — 40 харлаан хүнүңерде
Дөгеревис байыр сөңүн чедирбишаан,
Өртөмчейниң өңгүр чараш чечектерин,
Өөрүшкүңү, кадыкшылды күздөйүс!

Кызылда, Тээлиде эштери.

Бистиң эргим, ынак ачавыс, честевис Борис Тюлюшович АДЫЯНЫҢ апрель 24-те төрүттүнген хүнү. Ол Өвүр кожуунуң Чаа-Суур сумузуңда чурттап чоруур. Ынчангаш эргим ачавыска бо каш одуругну бараалгаттывыс:

Азарганчыг чажывыстан эргеледип
Өстүрүп каан, кылбас-тутпас ажылы чок
Ачавысты магадаар бис.
Мерген угаан, чагыг сөзүң, малга ынаан,
Төлге ынаан кежээ шагда үлөгер боор,
ынак ачай!

Ажы-төлүң, уйнуктарың аразыңа
Ам-даа чүс-чүс чылда чурттаарыңы
Алгач тур бис, йөрзөп тур бис!

Хүндүткел-биле,
ажы-төлү, уйнуктары база
чуржааттары.

Садып ап турар

Ангор өшкү, хой дүгүн, мыйыстыг бода малдың кежин садып ап турар бис. Эң бедик өртек бисте.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122/2. тел. 8-923-388-22-00.

УШКУ ЧЕРДЕ

Владикавказ хоорайга элээди оолдар аразыңа хостуг хурешке Россияның бирги чери дээш маргылдаага Тываның күрүне университетинин күш-культура болгаш спорт факультетинин бирги курузунун студентизи Хуреш-оол Дондук-оол бодунуң деңгизи 50 килге хүлер медальды чаалап алган.

Бистиң корр.

БИРГИ КВАРТАЛДЫҢ ОТЧЕДУ

Апрель 1-ден бюджеттен дашкаар фондулар — Пенсия болгаш медицина фондуларынче ажил берикчилери камгаладылга дады-вырлары база хуу учет талазы-биле 2011 чылдың бирги квартал отчетдун дужаап эгелзэн. Бо чылдан эгелеп отчеттарның ол ийи хевирин хары угда дужаар апарган. Ону ынчалдыр кылган кол сорулгалы — ажилдакчыларның кижжи санынга болгаш камгаладылга дады-вырларыңа карышкартар тургуспазы.

Бир эвес организацияда 50-ден хөй санныг ажилдакчы бар болза, отчеттарны электроннуг хевирге дужаар. Оон эвээш-даа ажилдакчылыг болза, отчеттарны электроннуг хевирге дужаары күзениң. Ажил берикчилери боттарының үе-шагын камнап алыр болгай. Отчет белеткээрде Пенсия фондузунуң сайт арнында «Ажил берикчилеринге» деп эгеже кире бээр, ында шупту майык-хевирлер бар (www.pfrf.ru).

Бирги кварталдың отчетдун дужаар сөөлгү хуусаа — май 16. Оон саададыр болза, азы отчеттары долу эвес, шын эвес болза, отчеттуг үеде Пенсия фондузунче кирир төлөвирлерниң 10 хуузу хире тораалды салыр.

Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республика салбырының парлалга албаны.

«Энергострой» КХН

КОТТЕДЖТЕРНИ ТУДУП ЭГЕЛЭЭР

«Энергострой» КХН коттедж хоорайжыгашты, шөлдери аңгы-аңгы хевирлиг (175 дөрбелчин метрден 320 дөрбелчин метр чедир) коттеджтерни Мурнуу №10 микрорайонга тудуп эгелээринче кирип турар.

Тудугга үлүүн киририн күзээр болза, «Энергострой» КХН-ниң офисинге келир.

Адреси: Колхозная кудумчузу, 2а, тел. 4-85-29, 8-905-920-4101, 8-923-268-9073.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер—2-18-10, культура, өөрө-дилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпур — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8530. Чагыг 45. Номериң парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

Ылап-ла медицина камгалады.
Тыва Республика фондузунуң б

ЫМК-ның медицинаның камгаладылыг полизиниң күжүнүң дугайы

2010 чылдың 11.29-та «Россия Федерация медицина камгаладылганың дугайында» №326 хоойлуга дүүштүр 2011 чылдың январь 1-ге медицинаның камгаладылга полистери доостур хуусу 2014 чылдың январь 1-ге чедир күштүг болур.

Медицинаның камгаладылга полистерин ката ыМК-ның чаңгыс аай хевирлиг полизинге орнаа чылдың май 1-ден эгелеп чоорту боттандырып э

* ЫМК-ның чаңгыс аай хевирниң полистерин чаа төрүттүнгеннерге тыпсыр.

* Полистерни катап кылырын дараазында боттандырып чорудар:

— камгалаткан кижиниң төрүттүнген үез өскерилгенде;

— полисте айыттыңан медээлерде шын эвес а чүүлдер киргенде.

* Полистин хоолгазын дараазында таварылгал:

— полис эргижирзэн болгаш ажылаар арга чок

— полисти чидиргенде.

Үлгедиг б

АВАЗЫНЫҢ БАЖЫҢ ӨРТТЕДИПКЕШ...

Авазының бажыңын өрттедипкен кижжи ш эдип чазаар колонияга үш чылды эрттирер.

Туран хоорайның чурттакчызы Андрей Долинов дээрзин Би-Хемниң район суду өске кижиниң өңчү-хөреңгизин өрт аргазы-биле узуткаар дээр оралдажышкыны дээш шииткелди үндүргөн.

2010 чылдың август 30-де эзирик Долинов Туран хоорайның Ленин кудумчузуңда авазының бажыңыңа 22 шакта чедип келген. Аңаа ол боду болгаш кадайы, оон эдирти келген бичии уруу кады чурттап турганнар. Болган аас былаажышкынының үезинде иезинге болгаш кадайыңа хора-даан 35 харлыг эр кижжи бодунуңна чурттап турган бажыңын өрттедиптер деп шиитпирлээн. Ол удуур өрээлдин соңгаларында көжегелерни өрттедипкеш, бажыңдан үнүп чоруй барган.

Бир шак болганда ол эеп келгеш, өрттүн өөскүвээнин, ону өжүрүп каапканын көрүп каан. Өрттүн айылы улуг, кожазында бажың-

нарже безин шииткени биле тура, дишкенин улам пирлээн. Ол бажыңа киргеш, пласт кудуп алгаш, бажыңа геш, бензинни шкаפה болгаш д серенгини шаккап октапкан. Кажан бээрде, дезип чо чаар 413 муң руриалдыг когарал дирген. Район суду үндүрүп тура, бажыңны көргөн кижиниң бурузун база барымдаала: гузунда шыңгыы чазаар колонияга кылдыр шииткен.

Ант Би-Хем кожуурунун хүлээлгелер турар.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Х чагыргазының тудуг болгаш өңчү башкаар килди Федерациязының хамаатызы Маадыр Шынар-оолови Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр сумузуңуң Самбаж бажың №19/1 деп адреске көдээниң чурттакчылыг черле шөлү 1500 дөрбелчин метр чер участогун хууда чуртта тудуп алыры-биле 5 (беш) чыл дургузунда арендага б билдиришкени киргенин сонугалдыг хамаатыларга д

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо меднындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган бил дараазында адреске хүлээп ап турар: 668150, Тыва Республика, Суг-Аксы сумузу, Бүрбү кудумчузу, бажың кожуун чагыргазының тудуг болгаш өңчү башкаар кил

Би-Хем кожуунуң хереглекчилер кооперациязынга х ажилдап келген «Хереглекчилер кооперациязының терг ажилдың хоочуну, бистиң чаңгысклассчывыс

Галина Александровна
САРЫГНЫҢ (Тамдын-оолдун)

элекке мөчээни-биле холбаштыр чоок кижилери кажыдалывысты илереттивис. Ол биске база улуг ч силерниң-биле кады качыдап тур бис.

Кызылдың №2 школазын кад чаңгыска

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Кызыл ИНН—1701008465; корр.сч 3010181070000000740 БИК Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыды массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызын Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» со чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 3 «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравч Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңа болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторла харыылаар.